

СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1981 — Ч. 12 (252)

Е. АНДІЄВСЬКА: ПОЕЗІЇ

**Д. ГУСАР СТРУК: ЯК ЧИТАТИ
ПОЕЗІЇ ЕММИ АНДІЄВСЬКОЇ**

**С. ПРОЦЮК: ЗОЛОТА ДОБА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОГРАФІЇ**

І. КУТІСЬ: ЮЛІЙ МАРГОЛІН

**Ю. ЛАВРІНЕНКО: ПОДОРОЖ
У «ШЕВЧЕНКІВ КРАЙ»**

**«SUČASNIST» — DEZEMBER 1981
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5**

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Емма Андієвська

РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Мюнхен, 1982, 454 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

На протязі багатьох років український читач знав Емму Андієвську як поета і автора короткої прози. Її перший великий прозовий твір — роман «Герострати» з'явився в 1971 році. Через два роки, в 1973 році, вийшов «Роман про добру людину».

Тепер пропонуємо новий твір письменниці до уваги читачів.

Ціна: 15 ам. дол.

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцека Куроня, Адама Міхніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ГРУДЕНЬ 1981
Ч. 12 (252)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber

8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ПОЕЗІЇ

Емма Андієвська

СПОКУСИ СВЯТОГО АНТОНІЯ

Не зуби потічка — бульдозер-кесар
Вилазить з яру серед сну провалля,
Овальним ящірки яйцем накривши віллу
І вулицю сивіл. На сінокоси —

З граблями в чергах, мов до кінокаси
(Печінка в кожного — видіння вулик:
Мигтять крізь шкіру пси і каравели),
Аж краєвид, драглів відтятий кусень,

Насовується на чоло і сліпить —
Долонями крізь денце мозку ляпа...
Вгорі пливе звукокістяк тарані

Й напливами вторинними з вориння:
"Вважай, бо тут червива і роса!"
Та що черва, як вся свідомість — сад,
Де сам, босоніж, верхи на осі.

ГРОЗА НА МАЛОМУ ВІДТИНКУ

В повітрі ходить ядозуб,
Трикутник тягнути з молюска.
Одягши зябра василиска,
Грім скаче на одній нозі.

Жовтки покидавши озер,
В калюжі походжає плиска.
Крізь спеку, світла рихлий плоскінь,
Стегно просунула гроза,

І застогнало: яндола
Здолала янгола долин:
Все денце неба — збите й — долі,

Й луною далі злив педалі, —
Бо з пухирців зелених лому
Кодолу світла по краплині.

СИЛОВІ КОЛА

Із бульбашки, де півні і гусари,
в мачину стежка. Каганцями млак
Душі горючі скапують вузли
В прим'яклість сну, бож видовжень асури

Розвісили, як простирала з сиру,
Сираву пільму: райдуги зерно
Вирощують, щоб світлову зурну
Крізь сірість, — скрізь, де кволе і мізерне, —

Й оліяний, забільшки з блюдце, звук,
Напливами показує межу,
Пелюстки язиком крізь товщу зве,

В непроникненне прочина проходи...

Крізь всю свідомість колесо біжить,
Щоб, блискавки узувши плинні хідлі,
В осяяність — нутра плакучий дзвін.

«ФАЛАНГИ»

I

Влітають у літо, повні люті,
За ними янгол, при боці люття:
"Ви ж бо велетні, олюднюйтесь!"

Галактики з реп'яхів,
Замість ліхтарів — ропухи.
"Доб'ють пухи й цьому світові,
Заки засвітять хоч одне серце,
А воно ще й сердиться!" —
Повів мороку людей в сон розпиха.
Все вже звідали
І однак —
Самі будяки над головою.

II

Зелену відногу виставив час:
"Я вас і всіх, що потім!"
У поті чола вчись:

Питома вага пелюстки, питна вода —
Дар неподоланих.
Стебла алмазні душі.
Струмки під бруком столиці.
Брак повітря, в мозку задуха, —
Крок за кроком, — і ні на цаль, —
Ціль вселенського віддиху:
"Во ім'я отця..." —
Шевчики і шевці,
Атомний гриб в оці.
Одне з одним з'єднані сіллю
Гірше псів. —
І однак — ціль.

III

Цьому і трунок в труну! —
Сітка з самих мурашок.
Повню зрушили, і тепер — повинь.
По вінця трунок,
Дарма, що труп на трупі!
Світанок зелений, як лобода,
Дуба дав, а чути селезінку.
Зовсім близьенько
Дзенькіт:
Волами везуть визір'я —
В потойбік зиркати.
Кругле підсоння, овальні слова.
Рань неозору
Кінським храпом розорано.
Що рана, коли з кожної ринви:
"Слава"? —
Ясноголові, темноголові —
Усі в улоговині.
Нехай палять коня
Для переходу.
Зі сходу вітер на круглих щитах,
Із заходу — на продовгастих.

IV

Одні в брід, інші — через міст.
Весь світ — самі кінські вуха.
Зброя намащена —
Незнищенний ворог
Верхи на волотках.

На сторожі воріт —
Поховані живцем —
Жива сила вичікує в торцях.
Сила в казанах.
Сила в козячих шкурах.
Воротарі часу, —
Навиворіт душі, —
Кожну дірку в небі,
Кожну на землі.
Несуть німфу,
Небогу імлі,
Хоча йти понад силу
Крізь кружала сили.
Сонця ворочок
На дні потічка.
Сила чотирикутна
Оприсутнена схилом води. —
Скільки видно —
Всі голови
Нанизані на одну єдину гусінь. —
Перехід в смугасте.
Суцільний засів.
Суцільний заспів
З калюжами невагомости.

V

Невтілиме — в тилу,
І однак пб́ли з порічок. —
Позаду мости спалено.
Невтілиме попереду —
Люті насельники, —
З вогню копита,
А крижі з латаття,
Зір ложкою ріжуть:
Неонові пера,
Парасолі з криці і устриць.
Крізь пори року
Плину шабатурка —
Поторки:
Стерти шкіру до третього обличчя!
Попереду — лучники,
Позаду — малеча і каліч.
Простір — окарина.
Часу зелене клоччя

На плечах окличника.
Душа — суцільний опік:
Крізь опу́ки піни,
Крізь тіла телій,
Крізь тельбухи пам'яті —
В невтолиме.

ТИМЧАСОВИЙ ПОДІЛ НЕБА НА СОНЦЕ Й ГРОЗУ

Гвинт: кінська грива скелі з мону.
Повітря вісь — у соняшних мачулах
(З причалу в сине краєвид вмочили). —
Й відчалив світ, додолу піну мильну.

Все віддалі — молюски позаймали
І — бабками маслакуватий зір.
По небу воло випнула гроза:
Сипнула очі й крем'яхи. Із мулу

Кристалю дудки — світлову дугу —
За парканами зливи навздогін. —
Двигтять у грудях калабаня грому, —

Жене крізь тіло буйволів, щоб знак —
Й ногою в надсвіт — просто із вікна,
Де скрізь нізвідки приступці в незримо.

ЯК ЧИТАТИ ПОЕЗІЇ ЕММИ АНДІЄВСЬКОЇ

Данило Гусар Струк

Нормально водиться на літературних вечорах давати творчу характеристику письменника разом з біографічними даними як вступ до дальшого читання творів. Щоб задоволити цю вимогу, я дозволю собі прочитати стисло характеристику творчости Емми Андієвської, яку я написав для англomовної *Енциклопедії українознавства*, а відтак хочу поділитися кількома думками щодо підходу до модерної поезії взагалі, а зокрема поезії Емми Андієвської. Отож, цитую гасло:

Емма Андієвська народилася 19 березня 1931 року в Донецькому (тоді Сталіно). Від 1943 року вона на еміграції, спершу в Німеччині, де закінчила вищу освіту, відтак в Америці і знову в Німеччині. Андієвська надзвичайно оригінальна й плодovита поетка, що вже спромоглася на вісім збірок поезій: *Поезії* (1951), *Народження ідола* (1958), *Риба і розмір* (1961), *Кути опостінь* (1963), *Первні* (1964), *Базар* (1967), *Пісні без тексту* (1968) і *Наука про землю* (1975); три збірки короткої прози: *Подорожжі* (1955), *Тигри* (1962), *Джалапiта* (1962) та три романи: *Герострати* (1970), *Роман про добру людину* (1973) і *Роман про людське призначення*, готовий до друку. Вже від перших її творів реакція критиків була різна, а то й суперечна. Герметичність її поезії та формальна вибагливість її прози не піддаються легкому сприйманню. Поетичний світ Андієвської складається з сюрреалістичного краєвиду, досконало озвученого багатою інструментацією і вкоріненого в реальних описах природи, яку Андієвська схоплює з різних площин. Багатопляновість цих образів надає почуття одночасности подій, що в'яжуться з поняттям "круглого часу", за законами якого будуються її багатоепізодні та наративно однолінійні "ланцюгові" романи.

Ось і кінець мого гасла про Андієвську — а тепер до підходу. Перше деякі загальні поняття. Коли ми підходимо до будь-якого літературного твору, треба пам'ятати, що це зовсім окрема одиниця, майже незалежна від автора чи авторського задуму. Це так, немов, вживаючи порівняння з сучасного світу, автор, пишучи

Доповідь, виголошена на літературному вечорі в Нью-Йорку 7 листопада 1981.

твір, створює корпорацію, яка, раз створена, здобуває своє окреме буття, незалежне від творця, кероване своїми законами й правилами. Літературний твір, отже, існує сам собою, керований своїми законами щодо композиції, форми, мови тощо. Він набирає значення щойно в своїх стосунках з читачем. І, samozрозуміло, це "значення" мінливе, воно залежить від симбіози, яка твориться, коли читач читає твір. Це не означає, що в даному творі немає свого змісту. Він є. Адже твір існує сам собою, але цей зміст міняється відповідно до індивідуального сприймального апарату, яким володіє даний читач, тобто діапазоном його відчуття, багатством його особистих переживань, його начитаністю і, вкінці, його знанням поетичної мови.

Та тут напрошується велике але: алеж є автор, і коли він писав, він щось хотів сказати, і ми повинні б намагатися це зрозуміти. Так, і намагаємося і вивчаємо життєписи авторів, шукаємо впливів на їх творчість, перечитуємо особисті записники, кореспонденцію і, вкінці, пишемо літературознавчу розвідку, в якій пробуємо довести, що *саме так*, як ми читаємо даний твір, розумів його й автор. Ті з нас, що працюють над творчістю ще живих авторів, знають, що дуже рідко наше читання твору дійсно збігається з задумом автора. Можемо припускати, що це саме стосується й творів авторів, що вже не живуть, хоч перевірити це важко. Але не в тому справа щоб відгадати, що хотів сказати автор, а в тому, щоб наше читання твору було якнайповніше й щоб нам дало якнайбільше задоволення з тієї симбіози: того, що є в творі, й того, що в нас. Щоб досягнути цього, ми можемо й часто мусимо вивчати біографію автора, вдаватися до допоміжних матеріалів, але в першу чергу мусимо опанувати художню мову.

І тут знову маленьке пояснення. Треба пам'ятати, що автор пише художній твір не мовою, якою ми користуємося для звичайної комунікації, а мовою метафоричною, насиченою асоціативними натяками. Це поперше. А подруге, це те, що часто, а в модерній поезії майже завжди автор намагається передати те нескорне відлуння істини, що існує, так би мовити, тривимірно в уяві поета, а віддається одновимірно в слові. Тут дозволю собі для ілюстрації навести цитату з одного торонтського журналіста, не літературознавця, який дуже вдало і чітко схопив істоту поезії: "Поет сміє бути ясним тільки трохи й не більше; він наближається до точного означення з острахом, як до берега моряк, який остерегається обдирати своє судно на чомусь твердому..." Це нефахівець Річард Нідгем. А літературний критик Т. Гюльм, пишучи про поезію Езри Павнда, прецизує, що "образи в поезії це не лише декорації, але сама суть інтуїтивної мови".

Це все в загальному про поетичну мову. Не знаючи її, не розуміючи її законів, годі сподіватися на будь-яке спілкування з

сучасною поезією, як не можна порозумітися з кимбудь, якщо у вас немає спільної мови. Хоч знання поетичної мови це *sine qua pop*, це все ж таки не означає, що, володіючи нею, завжди можна мати ту бажану симбіозу з поетичним твором. І тут нічого дивного, бо хоч ми знаємо мову, що нею розмовляємо, часто трапляється відоме: "Я про образи, а ти про гарбузи". Не завжди за першим разом можна порозумітися, а часто так буває, що з деякими людьми таки ніколи не можна порозумітися. Те саме буває з деякими поезіями. Попри кількаразове читання, таки до симбіози не доходить. Це приkre, але тут вина часами читача, часами твору, а то й обох разом. Це щодо підходу. А тепер я хотів би проілюструвати коротко моє спілкування з віршами Емми Андiєвської.

Працюючи над її творами я виробив собі деякі, за браком кращого окреслення, ключі до її герметичних поезій. Не всі вони завжди підходять і не всі до кожного вірша, але всі вони важливі для досягнення тієї симбіози, про яку я говорив. Першим таким ключем є поняття перспективи. Читаючи вірш Андiєвської, треба зорієнтуватися, з якої перспективи автор відтворює свої спостереження. Андiєвська досягає своєрідного відчуження (учуднення, тобто оновлення баченого) тим, що вона дивиться з іншого позему чи іншими очима. Так, наприклад, у поезії "Стеблина-шинок" із зб. *Первні* Андiєвська наближається дуже близько до колоска і дивиться на нього очима гейби комашки, й тоді "Стебло стеблиться / Мало не лусне. / Крізь люшні випарів / Стеблина лазня. / Дзьоби від пари / Пожежею гуснуть. / Сонце — вузлик. / Стеблина вулик". Або в вірші "Втеча" із зб. *Руба й розмір*, де зображене сприймається очима втікача й зазнає відчуження під впливом психологічного настрою, страху втікача.

Другим таким ключем є дуже часто назва вірша, що подає тему, яку Андiєвська опрацює, як джазовий музикант, у різних варіаціях. Та в Андiєвської, на відміну від джазу, варіації не тільки звукові, але й зорові. Найчастіші теми для Андiєвської — явища погоди і краєвиди. Чи не більше половини всіх віршів Андiєвської написані на ці теми. Але є й інші теми, в яких Андiєвська застосовує принцип тематичної варіації. Один з найбільш вдалих таких віршів — поема "Про хліб в традиційному" із зб. *Кути опостінь*, в якому з справжньою віртуозністю, вживаючи асоціації звукових, лексичних та образних, вдаючися до еліптичної метафори, Андiєвська оспіває хліб у всіх його перетвіленнях — від чуда перетворення муки на їжу до чуда перетвілення, транссубстанціяції, від засобу корму до засобу гноблення.

Третій ключ — це світ сну. Багато з поезій Андiєвської спираються на онейричні асоціації, типові для сонних видів. Оповідала мені авторка, що в неї вироблена ціла абетка сну. Таким

способом твориться в її віршах сюрреалістичний світ, підданий тільки логіці уяви. Це один з підходів до цілого циклу віршів, присвячених базарові — для Андієвської мікрокосмосу, представленого в калейдоскопічних мареннях в уяві та вві сні.

Дозволю собі поглянути на два короткі вірші щоб проілюструвати читання поезій Емми Андієвської. Перший вірш — це "Вечір" із зб. *Руба і розмір*:

У око окунь, як плавуча клуня,
Торкається, і світ на скалки: сутінь,
Лиш мокрого вогню семипудові сита
Ідуть по обрію, хоч їх на бісер клонить

Розсипатись і зайтрить над кленом,
Що плеканий парує у висоти
Молозивом і бульками розсади.
Росу в росину забивають клином,

І ниткою живою крильця бабок
Виносить хвилями із грядок бобу,
Що вивисив стручки — жаровні соку,

Бо лійки скрізь, листки — з кристалю саклі
Й лежать у ватянках від тьми помору
Водоймища, і хащі, і примари.

Наперед пара загальних слів щодо форми вірша. Це сонет, писаний на італійську манеру з римою абба абба гг гг дд; але, як це типове для Андієвської, — є ускладнення. Передусім сонет писаний з жіночими клявулями. Крім того, в першому катрені в третьому і четвертому рядках Андієвська замінює одну з п'яти стоп четвертим пеоном, розширюючи одинадцятискладові рядки на тринадцять складів. Рима, як це буває в Андієвської, вишукана і асонансова, тобто базована на однакових приголосних, а не голосних: клуня — клонить, сутінь — сита, кленом — клином, висоти — розсади, бабок — бобу, соку — саклі, помору — примари. Це надає віршеві, так би мовити, атональної музичности й затирає почуття пісенности, що часто відчувається при повних римах. Та це має і стосунок до теми вірша. Андієвська описує вечір, та вечір не лагідний з чистим заходом сонця, а радше вечір похмурий, мокрий, коли захід сонця дисгармоніє і віддзеркалюється в повітрі, насиченім вологістю. Поет дивиться з перспективи природи, віддзеркаленої в плесі води. В око з-під плеса води впливає окунь — перспектива максимального зближення, — так що окунь майже вдаряє в око. З цієї перспективи окунь — мов велика плавуча клуня; і коли він торкається ока, тоді світ розлітається на скалки. На поверхні води,

де мигнула риба віддзеркалення природи розбігається в кружальцях і зникає, як і світло. Значить, сутінь. Та ще сонце кидає на хмари відблиск, і вони, мов семипудові сита, висять і просуваються по обрію. Вони насичені вологістю, і їх клонить на бісер розсипатися (слово бісер викликає мимовільну асоціацію з притчею: не мечи бісеру перед свинями; так що воно негативне) і, мов рана, зайтри ти над кленом, що парує парою з молозива (тут суперечить ятренню життєдайна асоціація кормлення) і бульками розсади. Образ дисонансу підсилюється, коли світло (спершу розбите на скалки) тепер вбивається клином в росу. Вологість із семипудових хмар важить над грядками бобу, витягуючи з них живою ниткою крильця бабок. Сам біб аж напух від вологости і вивісив стручки, мов жаровні соку. На листках вологість осіла й крізь призму залишків світла являється саклями з кристалю — ці останні твердині (напрошується Шевченкове: "Нам тільки сакля очі коле"). Все поглинає чума, що бродить у чорних валянках по водоймищах і хащах, мов примари. Як бачимо, Андієвська обіграє тему вечора у темних кольорах і дисонансових звуках. Вірш кінчається майже страшним шипінням: водоймища, і хащі, і примари. Римуючи помору і примари Андієвська з'єднує й ідентифікує те, що криється в примарах: мор, пошесть, смерть. Природу опановує темнота. Не відбувається це без болю, бож нищення світла — це смерть. У вірші повно виразів, що наводять на читача відчуття болю: у око окунь, світ на скалки, оксиморон: мокрого вогню, що важить і тисне, зайтри ти, забивають клином, витягають ниткою живою крильця бабок. Асоціації, викликані цими образами, асоціації, підсилені дисонансовим озвученням, — усе творить уявлення вечора, як пошести, що несе в собі загибель.

А тепер на кінець ще один маленький вірш з останньої збірки Емми Андієвської *Наука про землю*:

Маківка слова, стебло гніву.

Була хмара, і вже самі пелюстки.

Віддалі між тичинками, віддалі між галактиками.

І тільки пощо

Червоне павутиння вкриває заплаканий білок?

Тут немає назви, і спершу вірш здається дуже загадковим. Його стислість і недомовленість, як і нотка персонального уточнення, нагадують поезію Далекого Сходу. Цей вірш надзвичайно гарно ілюструє вживання поетом поетичної мови не на пряму, а на інтуїтивну комунікацію. Ми бачимо як автор лаконічно схоплює непотрібну суперечку. Зачинається маленьким словом, словом маківки, словом опійної отрути на стеблині гніву. Не важливе, короткотривале, вже з хмари тільки пелюстки — наче буря, що ніколи не завершилася, а розвіялася. Вживаючи

метафоричного скоропису, автор обминає зайву розповідь про причини сварки і тільки узагальнює: чи взагалі важливо було сперечатися; все ж релятивне, як віддалі між тичинками і віддалі між галактиками. Так, але зводячи вірш у не розв'язану проблему, поет кінчає запитом: пощо цього? бо хоч воно й не важливе та все ж таки лишився біль, мов червоне павутиння на заплаканому оці.

Чи це мала на думці Андієвська, коли писала цей вірш, чи мое читання попереднього вірша правильне? Не знаю. Але коли вірш існує, як ми це сконстатували, сам собою, то, зустрівшись зі мною, читачем, народилося таке читання, таке розуміння цих віршів, оперте, на мою думку, на тому, що існує у даних віршах, що записав у них поетичною мовою автор. В іншого читача може з'явитися інше розуміння, частинно залежне від його стосунків з даними творами. В цьому власне і краса і велич модерної поезії, якої Андієвська є надзвичайний майстер.

Та Емма Андієвська також не абиякий прозаїк. Хоч я обмежився обговоренням поезії, що легше ілюструвати, та я все таки хотів би хоч хвилинку зупинитися на прозі і навести одне порівняння, що, на мою думку, пояснює розповідну манеру, якою користується авторка. Як у художньому світі при малюванні картин тривимірність передається в двовимірній площині, так у прозовій творчості Андієвської одночасна багаточасовість нашого світу передається в одночасовій лінії розповіді. Щоб подолати цю розбіжність між три- і двовимірністю, художники винайшли перспективу; щоб подолати розбіжність між багаточасовістю дій і можливістю тільки одночасової розповіді, Андієвська вдається до ланцюгового нанизування і зумовленої ним довгої фрази. Наприклад, в *Романі про добру людину* розглянемо пару ланок такого ланцюгового нанизування. Я вибрав епізод, коли Ріточка Бурундяй стукає в двері до професора Кави, входить і звертається до професора Кави в дуже важливій справі. У той маленький проміжок часу від стуку в двері до Ріточчиної мови Андієвська, згідно з поняттям одночасовості дії й круглого часу, втискає численні й часто півсвідомі думки Ріточки в калейдоскопічному внутрішньому монологі, який часово забігає до тридцяти років назад:

Проте цих міркувань Стецько не встиг належно розвинути, бо двері закамарка задзижчали від гострого, хоч і манірного стукоту з підскоками на кінці, і, не чекаючи дозволу, Ріточка Бурундяй, солоденько усміхаючись [...] втанцювала до середини [...] Хвицьнувши крилатою спідницею за звичкою бурхливої молодости, аж блиснули короткі второчковані червоним штанята [...] показуючи заради більшої наочности ніжку аж до пояса [...] проспівала,

вкладаючи весь свій чар у переливи голосу, ладний з одного маху взяти найнепрístupнішу фортецю: Пане професоре...

Це головне речення, рамка від розповідача. Охоплює воно (з пропусками) ті інші кільця ланцюга, зв'язані з Ріточкою і вставлені в головну рамку за вищезгаданим принципом багаточасовості дії, а вмотивовані внутрішнім монологом. У першому пропуску бачимо:

... усміхаючись тією самою незмінною усмішкою, яка ще якихось тридцять років тому з першого разу до нестями причарувала нестійкі чоловічі серця...

А в другому:

... втанцювала до середини майже як шістнадцятирічна юнка, якою Ріточка назавжди залишилась у власній уяві, не звертаючи жодної уваги (вона надто шанувала себе) на злісних від заздрости пашекух, що при кожній нагоді опоганювали то її ноги, — стрункіших і зґрабніших ніхто не мав у таборі, та й не тільки в таборі, вигадуючи, ніби вони в маслаках і в гулях від надто модних черевиків за молодости (наче Ріточка за ці роки хоч на одну зморшку постаріла!), то її тендітні, для найпалкішого милування створені плечі (а лице, а талія, а хода!), які вона залюбки показувала світові Божому, пам'ятаючи євангельську притчу — не закопувати в землю скарби, бо ж хіба вільно і чи не гріх ховати від людей подібну красу? — на заздрість репанам бабищам, які не лише нехтували очевидністю, безглуздо й затято твердячи, ніби в Ріточки плечі в ластовинні та ще й деформовані від старости, коли вона виглядала молодшою і, очевидна річ, незрівняно вродливішою за двадцятирічну, — як на Ріточку, то вже й перестаркувату, бо Ріточка в її роки хіба ж таку показувала клясу! — таборову красуню Ліну Роздерихаляву, що, властиво, супроти неї, Ріточка, скидалась просто на грубезну дурепу й колгоспницю, аж незбагненно, чого коло неї так упадали!

Не буду цитувати далі, бо, думаю, ясно, як саме в'яжуться епізод за епізодом. Важливе тут, що Андіївська в розповіді непомітно міняє реєстри від оповідача до внутрішнього монолога конкретного персонажа. Це дає їй змогу протиставляти з іронічним результатом те, що думає Ріточка про себе, і що є дійсністю. Важливе тут ще й те, що так, як побудований цей маленький епізод з Ріточкою, в якому події нанизуються з логічною послідовністю, так побудований і весь роман; з тим, що

ці поодинокі ланки ланцюга в'яжуться в одне велике ціле, знову ж таки з логічною послідовністю.

Михайло Рудницький у праці *Від Мирного до Хвильового*, пишучи про прозу Івана Франка, зауважує, що "Франко надто легко зупинявся на зав'язці, надто простолінійно йшов до розв'язки, і те, що складається на саму вартість твору — процес між вихідною і прихідною точкою — не цікавив його..." Зовсім протилежне бачимо в прозі Андіївської, в якій цей процес від вихідної до прихідної точки аж надто цікавить автора. Своєю майстерною грайливістю розповідна манера Андіївської великою мірою нагадує манеру Гоголя. Сам Гоголь, мабуть, найкраще схопив цей дар розповіді, описуючи подібний дар свого героя Івана Івановича в *Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем*:

Господи, як він говорить! Це почуття можна порівняти лише з тим, коли у вас шукають у голові чи потихеньку проводять пальцем по вашій п'ятці. Слухаєш, слухаєш — і голову повісиш. Приємно! надзвичайно приємно! як сон після купелі.

Так само приємно читати прозу Андіївської.

АНГЛОМОВНА ЛІТЕРАТУРНА УКРАЇНІКА

Марта Тарнавська

Нагороду Нобеля з літератури отримав 1980 року Чеслав Мілош. Для світової преси, для більшості літераторів, для мільйонних мас зацікавлених літературою читачів це була суцільна несподіванка. "Chesla who?" Ім'я Мілоша було відоме лише в невеликому колі фахівців. Поширився навіть анекдот: Які, мовляв, передумови для отримання Нобелівської премії? "You have to be an obscure writer writing in an exotic language." Навіть сам лауреат сказав репортерам із великим почуттям іронії: я пишу екзотичною мовою. Визнання польського письменника, до того ж ще й екзильного, — радісна несподіванка для всіх еміграційних літераторів. В українців, зокрема, вона підсилює приховану і роками плекану мрію: а, може, Нобелівську нагороду отримає колись і український письменник? Критерії цитованого анекдоту, одначе, міродайні тільки для анекдоту.

Мілош — цей, нібито, "маловідомий світові" автор, що пише "екзотичною" мовою — вже 1953 року отримав був міжнародну нагороду Prix littéraire européen в Женеві за повість *La prise du pouvoir* [Zdobycie władzy], що її перше видання з'явилося не польською, а французькою мовою. 1978 року Мілошеві присудили міжнародну літературну премію Нойштадта (Neustadt International Prize for Literature). Між цими двома престижевими нагородами він мав ще й інші, в тому числі, три від польських інституцій чи фондаций. В каталогах американської Конгресової бібліотеки до 1979 року віднотовано 25 самих тільки чужомовних видань творів Мілоша, в тому числі, 12 книжок англійською мовою. Серед його англомовних книг є три збірки поезій,¹ одна повість,² есеї та літературознавчі праці³ та переклади на англійську мову з інших поетів.⁴ Ці книги виходили у широко відомих американських та англійських видавництвах, таких як Knopf, Random House,

1. *Selected Poems* (1976), *Poems* (1976), *Bells in Winter* (1978).

2. *The Seizure of Power* (1955), *The Usurpers* 1955).

3. *The Captive Mind* (1953), *Native Realm* (1968), *The History of Polish Literature* (1969), *Emperor of the Earth* (1977).

4. *Postwar Polish Poetry* (1965), Zbigniew Herbert, *Selected Poems* (1968).

Doubleday, Faber and Faber, Macmillan — деякі кількома виданнями. Зрозуміло, що тепер, коли Мілош став Нобелівським лавреатом, зацікавлення його творчістю викличе напевно посилену видавничу діяльність різними мовами. Чи є хоч один український письменник, що міг би показати чужому світові ось такий бібліографічний паспорт?

Які шанси українського письменника вийти на світову арену, здобути міжнародне визнання, коли його читає все менший та менший гурт українськомовних земляків? Письменник живе і творить у зачарованому колі: його творчість викликає зацікавлення перекладачів і видавців тоді, коли він здобуде визнання критики — але, щоб здобути увагу і визнання критики, треба спочатку знайти шлях до перекладачів і видавців. Маємо три яскраві приклади сучасних письменників, що пишуть "екзотичними" мовами і не мають для своїх оригінальних творів широкої бази читачів, а проте вийшли у перші ряди великої світової літератури. Крім Мілоша, є ще Ісаак Башевіс Зінґер та Мілан Кундера. Зінґер пише мовою їдиш, що вже на вимерті навіть серед євреїв. Кундера пише чеською мовою, але живе в екзилі і друкується чужими мовами. Як і в випадку повісти Мілоша *La prise du pouvoir*, що була написана польською мовою, але з'явилася друком уперше в перекладі, твори Зінґера і Кундери виходять у світ у перекладах, що їх роблять прямо із манускриптів. Це — парадокс нашого часу. Але це теж і повчальний для українців приклад.

А як же справи із перекладами з української літератури? Який сьогодні стан англomовної літературної україніки? Які письменники, які твори, які критичні праці репрезентують українську літературу в англomовному світі читачів і літературознавців?

Існує досі біля півтори сотні окремо виданих книг і брошур — англomовних перекладів та літературознавчих праць з української літератури. До цього треба додати кількaсот статей, перекладів та рецензій, що були друковані в англomовних журналах. Статистика ця може буде для декого приємною несподіванкою, декому вона може видатись навіть імпозантною. Нам треба, одначе, глянути на цю статистику із критичної перспективи: тільки тоді ми зможемо побачити цілість англomовної літературної україніки, не лише її кількість, але й якість, її сильні позиції та її помітні прогалини, її практичні можливості вивести українську літературу на світову арену як предмет зацікавлення для широкої маси англomовних читачів і як нову дисципліну для вивчення чужомовним літературознавцям.

Критичний погляд на цілість веде до кількох загальних спостережень:

- 1) Досі немає вичерпної бібліографії англomовних перекладів і

праць з української літератури.⁵ Бібліографія — це ключ, що відмикає двері всім зацікавленим, це конечна передумова всякого наукового досліджу. За браком такої бібліографії не лише звичайні читачі, але й фахівці української літератури, не знають часто про потрібні їм англомовні матеріали.

2) Немає досі англомовної хрестоматії української літератури — конечного підручника, що давав би студентам вибір найкращих творів різних жанрів у перекладах, з критичним коментарем, на тлі історії літератури.

3) Чимало українських письменників представлені англомовному світові невеличкою й не завжди найкращими зразками своєї творчості. Трапляються парадокси і курйози: буває, що в нас є англомовні переклади творів другорядних, навіть третьорядних, а в той же час бракує і деяких старих класиків, і потенційно цікавих для західнього читача передових письменників нашого часу.

4) Не всі переклади — задовільні, не всі праці — на відповідному науковому рівні. Серед окремих видань є багато популярних брошур пропагандистського характеру і надто мало серйозних наукових монографій.

5) Англомовні видання з української літератури — це книги, що їх нелегко знайти не лише в книгарнях, але навіть і в бібліотеках. Вони виходили в світ у різний час, часто невеликим тиражем, на кошт українських організацій та в українських видавництвах, що не мали й не шукали доступу до американського книжкового ринку.

6) В англомовних журналах з'явилося багато високоякісних літературознавчих статей на теми з української літератури. І знову парадокс: часто не в книжках, але в журналах захований найцінніший матеріал. Тут трапляються не лише солідні інформаційні й критичні огляди поодиноких тем, жанрів чи письменників української літератури, але й справді оригінальні дослідження, що вносять нову думку і нову методикку в українське літературознавство. Велика шкода, що досі ніхто не подумав над тим, щоб зібрати хоч би деякі з цих статей і видати окремими книгами. Факт, що ці матеріали розкидані по багатьох журналах і що немає до них одного бібліографічного ключа, означає часто, що вони відомі лише невеликому гуртові втаємничених.

Чи можливо вивчати українську літературу англомовному студентові чи літературознавцеві, що не знає української мови? Є дві відповіді на це питання. Якщо цей студент чи літературознавець — серйозний кандидат на спеціаліста української літера-

5. Перша цього роду бібліографія є вже в завансованій стадії опрацювання, але пройде напевно ще кілька років, поки вона з'явиться друком.

тури, відповідь, зрозуміла річ, буде: Ні! Серйозна наукова робота вимагає безпосереднього доступу до джерел, до оригіналів: знання мови, здатність користуватись першоджерелами є тут абсолютною потребою. Якщо, однак, наш літературознавець не прагне до того, щоб бути спеціалістом, а просто хоче виробити собі погляд на певні явища української літератури, якщо наш студент хоче здобути загальну інформацію про українську літературу та познайомитися із деякими її творами — відповідь буде: Так!

Що можна порадити англомовному студентові, що бажає вивчати українську літературу? Що можна порадити викладачеві, який має спрямувати цього студента до потрібних йому матеріалів?

Найпершим довідником для вивчення будь-якого предмету є добра загальна енциклопедія. Майже всі сучасні англомовні енциклопедії подають деякі інформації і про українську літературу. Користуватися ними, однак, треба обережно і з великою дозою скепсису. Дам кілька прикладів. *Encyclopaedia Britannica* має славу однієї з найкращих енциклопедій світу. Не всі видання цієї енциклопедії, однак, трактують те саме гасло із однаковою вичерпністю і солідністю. Якщо порівняти статтю про українську літературу, що друкувалася в *Encyclopaedia Britannica* у 1950-их і 1960-их роках, із статтею на цю ж тему в пізніших виданнях і особливо із цим же гаслом в останньому 15 виданні енциклопедії, що вийшло вперше у 1976 році, можна запримітити цікавий феномен. У виданні 1965 року, наприклад, стаття дає сконцентрований огляд української літератури від 11 сторіччя до половини 20 і включає письменників різних стилів та ідеологій. У виданні 1972 року — стаття про українську літературу вдвічі довша, але огляд починається 16 сторіччям і звертає на себе увагу відсутність деяких прізвищ (наприклад: Панько Куліш). У 15 виданні енциклопедії підхід до літератури радикально змінений: тут вся світова література в одному томі і поділена вона за періодами. Національні літератури розглядаються тільки як категорії цих періодів. Українська література виділена в окрему категорію тільки від 19 сторіччя і то як підрозділ російської літератури! Прізвища багатьох передових українських письменників виключені взагалі, а наявні біо-бібліографічні дані подаються в транслітерації не з українських оригіналів, а з російських перекладів. Нетрудно виявити причини цієї дивної метаморфози. Вистачить розшифрувати ініціали співробітників енциклопедії. В ранніх виданнях *Британіки* автором гасла про українську літературу був Євген Маланюк. У пізніших виданнях — це гасло доручили опрацювати літературознавцям київської Академії Наук. Це приклад ідеологічної однобічності й упередженості.

Але бувають в енциклопедіях часом теж і звичайні помилки, а то й неграмотні нісенітниці. *Encyclopaedia Americana* у виданні з 1960 року, наприклад, у статті про українську літературу зараховує Лесю Українку до списку прозаїків, що знайшли широке визнання в 1930-их роках!

Мої приклади не мають на меті відстрашити студентів від уживання енциклопедій. Це лише пересторога, що до всіх матеріалів взагалі треба ставитися критично, що треба завжди враховувати їхні можливі ідеологічні упередження та суб'єктивні інтерпретації, що для повного образу обов'язково треба користуватися різнорідними джерелами суперечливих часом орієнтацій, що не тільки інтерпретацію літературознавців, але навіть суху, здавалось би, інформацію про об'єктивні факти історії літератури, не можна приймати "на віру", але треба перевіряти і порівнювати.

Найобширніший енциклопедичний огляд української літератури подає *Ukraine: A Concise Encyclopedia* (див. ч. 1 у додрученій бібліографії). Тут на 130 сторінках першого тому можна знайти нарис історії української літератури, що починається 11 сторіччям, огляд розвитку українського літературознавства та окремі статті про українсько-російські та українсько-польські літературні взаємини. До окремих тем подана солідна бібліографія, хоч, нажаль, англійські джерела заступлені в цій бібліографії скупо й неповно.

Найважливіша англійська історія української літератури — це, без сумніву, книга Дмитра Чижевського, товстий том на майже 700 сторінок (ч. 2). Чижевський — літературознавець із світовим іменем. Його *Історія* — це не просто інформативний огляд, це індивідуалізована інтерпретація української літератури, різнорідних її напрямів і стилів. Без Чижевського не обійтись жадному дослідникові української літератури. Але тут потрібна зразу й пересторога. Праця Чижевського закінчується 19 сторіччям. Реалізм в українській літературі трактується лише побіжно в розділі, що написаний додатково, спеціально для англійського видання. Якщо зважити, що деякі з найважливіших українських письменників належать до доби реалізму, якщо пригадати, що Івана Франка та Лесю Українку літературознавці теж визначають як реалістів, то стане ясно, яка велика частина української літератури залишається неохопленою в історії Чижевського. Том Чижевського не може бути остаточним дефінітивним довідником для студента української літератури — але для ранніх періодів нашої історії це рідкісно повне й багате джерело. Є ще дві коротші історії української літератури: Меннінга (ч. 5) і Шабліовського (ч. 7). Меннінг зосереджує свою увагу на популярних критико-біографічних портретах 12 українських письменників. Шабліовський починає історію української літератури 16 сторіччям та

інтерпретує цю історію з погляду радянської ідеології. Корисним допоміжним джерелом для англомовного студента української літератури є зредагована Леонідом Рудницьким своєрідна антологія української літературної критики, яка включена у другий том довідника *Modern Slavic Literatures: A Library of Literary Criticism* (ч. 6). Тут на 80 сторінках подані в англійському перекладі уривки критичних статей — по дві-три на кожного письменника — про творчість 32 авторів сучасної української літератури. В цьому довіднику не подані біо-бібліографічні дані про письменників і немає загального критичного коментаря від редактора. Також і вибір авторів та вибір критики не завжди репрезентативний. З цих причин тим довідником обов'язково треба користуватися паралельно із енциклопедичним оглядом, що може поставити ці критичні характеристики письменників у контекст історії літератури.

Про невідрадний факт, що немає досі хрестоматії англомовної української літератури, я вже згадувала. На щастя маємо велику антологію української поезії — *The Ukrainian Poets, 1189-1962* (ч. 8), обсяг якої охоплює майже вісімсот років — від *Слова о полку* до сучасних канадських поетів. Усі переклади зроблені двома лише перекладачами — Андрусишином і Кіркконнеллем, але книга включає також критичний коментар і солідні біо-бібліографічні дані про кожного поета і є єдиним свого рода підручником для англомовного студента. Маємо також три антології короткого оповідання. *Their Land* (ч. 9) за редакцією Михайла Лучковича включає короткі оповідання 21 українських письменників від Марка Вовчка до сучасних еміграційних прозаїків із критичним вступом і біо-бібліографічними даними. *Modern Ukrainian Short Stories* (ч. 10) за редакцією Юрія Луцького дає студентам англомовні переклади із паралельним українським текстом 15 вибраних новель українських сучасних письменників. *Stories of the Soviet Ukraine* (ч. 11) дає перегляд української радянської короткої прози 18 авторів від Остапа Вишні до Євгена Гуцала. Недавно з'явилася антологія українських дум з паралельним українським та англійським текстом у перекладах Юрія Тарнавського та Патриції Килини (ч. 12).

Як представлені в англомовних виданнях так звані "клясики" української літератури? Першими англомовними виданнями про українську літературу взагалі були дві невеличкі книжки про Шевченка, що з'явилися ще 1911 року.⁶ Англомовна Шевченкіяна

6. E. L. Voynich, *Six Lyrics from the Ruthenian of Taras Shevchenko, also The Song of the Merchant Kalashnikov from the Russian of Mikhail Lermontov*. Rendered into English verse with a biographical sketch by E. L. Voynich (Лондон: Elkin Mathews, 1911), 63 стор. (The Vigo Cabinet Series,

досить багата. Існує повне видання Шевченкового *Кобзаря* в англійському перекладі Андрусина і Кірконнелла (ч. 15) та кілька інших видань перекладів Шевченкової поезії (чч. 16, 17, 18, 19). Радянське видання *Selected Works* (ч. 17) цікаве тим, що включає також деякі переклади Шевченкової прози та уривки з його щоденника. Найповажніші із шевченкознавчих видань — це дві книги есеїв: Шевченківський симпозіум 1962 року (ч. 14) та *Shevchenko and the Critics* за редакцією Луцького, яка тількищо з'явилася друком (ч. 13). Рання англомова Шевченкіяна навіть представлена досить обширною бібліографією, що друкувалася з нагоди Шевченкового сторіччя (ч. 72, 73, 75). Все ж навіть і тут існують помітні прогалини. Типово український парадокс: у центрі американської столиці стоїть коштовний пам'ятник Шевченкові, але в бібліотеках Америки немає жадної солідної біографії поета англійською мовою.

Найповніший вибір поезії Франка з'явився у перекладах Персіваля Канді і з довшим його біографічним вступом ще 1948 року. Книга була перевидана без змін 20 років пізніше (ч. 22). Є три книжки прози Франка, що вийшли в радянських видавництвах: одна із них включає повість *Воа Constrictor* (чч. 20, 26, 27). Канадські комуністи видали солідний том вибраних Франкових оповідань і поезій (ч. 25). Американське НТШ видало окремими книжками *Мойсея* та *Панські жарти* (чч. 24, 23). Існує старий переклад *Захара Беркута* (ч. 28), а недавно вийшов перекладений прозою *Лис Микита* (ч. 21). Є, очевидно, чимало інших, менш важливих видань, навіть маємо бібліографію англомовної Франкіяни, що була друквана в *Сучасності* 1964 року (ч. 76). Проте, якщо зважити, що Франко — наш найрізномісний і найплодовитіший автор, повна творчість якого не вміщається навіть у 50-томне видання, що тепер виходить у Києві, то стає ясно, що англомовні переклади його творчості є лише краплею в морі.

Лесю Українку репрезентують два солідні томи, видані на еміграції: *Spirit of Flame* з перекладами Канді (ч. 32) та монографія Константина Біди із перекладами Віри Рич (ч. 31). Ці дві книги взаємно себе доповнюють та дають добре уявлення про ліричну і драматичну поезію Лесі Українки та про її драми. В Україні з'явилися досі лише дві невеличкі поетичні збірки: *In the Catcombs* і *Норв* (чч. 30, 29) з паралельним українським та англійським текстом.

З інших "старих класиків" нашої літератури представлені в перекладах Панько Куліш та Квітка-Оснoв'яненко: існують окремо видані переклади *Чорної Раді* (ч. 37) та *Марусі* (ч. 38). Із

№ 86).

L. P. Rastorgoueff, *T. Shevchenko, the National Poet of Oukraina. A Biographical Sketch* (Лондон, 1911).

спадщини Марка Вовчка одне оповідання включене в антологію *Their Land* (ч. 9). Немає взагалі перекладів ані з Панаса Мирного, ані з Нечуя-Левицького.

З новішої української літератури порівняно добре репрезентовані Коцюбинський і Стефаник. Є дві збірки оповідань Коцюбинського та його повість *Fata Morgana*, видані в СРСР (чч. 33, 34, 35). Тількищо з'явився друком в Українському академічному видавництві переклад *Тіней забутих предків* із великою статтею про автора Богдана Рубчака (ч. 36).

На еміграції вийшли дві окремі книги перекладів новель Стефаника з обширними критичними вступними статтями про творчість письменника (чч. 39, 40).

Про літературний ренесанс 1920-их років — один із найцікавіших періодів у історії української літератури — написано англійською мовою досить багато. Більшість цих матеріалів — у журналах, але є й кілька окремих книжкових видань: по одному томові Довженка (ч. 42), Хвильового (ч. 45), Миколи Куліша (ч. 46) та Підмогильного (ч. 48). Є невеличка антологія поезії знищених більшовиками поетів, що її видав Яр Славутич (ч. 50) та монографічне дослідження цілої доби пера Луцького (ч. 47).

Цілий ряд видатних українських прозаїків 20 сторіччя не репрезентовані в бібліотеках світу ні однією англійською книгою. Серед них чотири письменники, імена яких є гордістю і багатством нашої літератури: Володимир Винниченко, Юрій Яновський, Леонід Мосендз, Леонід Первомайський. Їхні твори були б особливо цікаві для західнього читача.

Поетам трудніше знаходити шлях до чужомовного читача, ніж прозаїкам. Тим приємніше усвідомити собі, що українська поезія 20 сторіччя має в англійському світі двох поважних представників: Антонича (ч. 41) та Рильського (ч. 49). Однак, такі "стовпи" української поезії, як Тичина, Бажан, Маланюк, Клен, Осьмачка, представлені лише кількома зразками поетичних перекладів в антологіях.

Для знайомства з сучасною українською радянською літературою англійський читач має до вибору з прози: дві повісті та одну збірку оповідань Гончара (чч. 53, 55, 54), одну повість Загребельного, яка тількищо з'явилася друком (ч. 62), роман Стельмаха (ч. 60), повість та оповідання Головка (чч. 43, 44), новелі Гуцала (ч. 56) та еміграційні видання Антоненка-Давидовича (ч. 51) та Осадчого (ч. 59). Найвизначніше місце в перекладній поезії без сумніву займає збірка поезії Драча, що з'явилася в Америці за редакцією відомого американського поета Стенлі Куніца (ч. 52). Радянську українську драму репрезентує п'єса *Крила* Корнійчука, що з'явилася окремою книжкою (ч. 57), а літературознавство — есеї Сверстюка (ч. 61). У своїх видавничих планах на 1982 рік

київське видавництво "Дніпро" має англomовну антологію української радянської поезії та англomовні переклади драми *Ярослав Мудрий* Івана Кочерги та роману *Лебедина зграя* Василя Земляка.

Еміграційну українську прозу представляють в англomовному світі Багрянний (чч. 63, 64), Осьмачка (ч. 66) та Качуровський (ч. 65). На жаль, немає жадної англomовної книжки таких потенційно цікавих для англomовного читача письменників, як Улас Самчук, Емма Андiєвська, Олекса Ізарський. Передові поети еміграції: Василь Барка, Святослав Гординський, Вадим Лесич, Богдан Нижанківський представлені англomовному читачеві лише кількома зразками в антології, але молодший від них і віком і стажем Яр Славутич має аж дві англomовні збірки поезій (чч. 67, 68). З наших модерністів Нью-йоркської групи англomовними виданнями можуть похвалитися лише Віра Вовк (чч. 70, 71) та Юрій Тарнавський (ч. 69).

Юрій Тарнавський є також автором прозового твору англійською мовою: *Meningitis*.⁷ Включення цього твору в англomовну літературну україніку, одначе, є питанням складним і контроверсійним. Порушити це питання — значить відкрити ящик Пандори з проблемами для бібліографа, послідовна розв'язка яких несе наслідки, які можуть далеко завести. Справа в тому, що *Менінгіт* Тарнавського це твір українського автора, написаний англійською мовою. Чи належить він до української літератури? Позитивна відповідь на це питання — це прецедент. Бо тоді до нашої бібліографії треба б включити й англomовні повісті Патриції Килини,⁸ і популярні книжки для молоді Марії Галун-Блок,⁹ і цілу низку інших канадських та американських авторів українського роду, і, очевидно, всю багату англomовну бібліографію нашого великого земляка — Миколи Гоголя...

Досі мова була виключно про книжки. Крім книжкових видань, одначе, є ще літературознавчі статті, поодинокі переклади і рецензії на твори української літератури в різнорідних англomовних періодичних виданнях. Серед кількох сотень статей, перекладів і рецензій є чимало високовартісного літературо-

7. Yuriy Tarnawsky, *Meningitis: A Work of Fiction* (Нью-Йорк: Fiction Collective, 1978), 158 стор.

8. Patricia Nell Warren (Patricia Kilina) *The Last Centennial* (Нью-Йорк: Dial Press, 1971), 313 стор.; *The Front Runner* (Нью-Йорк: Morrow, 1974), 346 стор.; *The Fancy Dancer* (Нью-Йорк: Morrow, 1976), 287 стор.; *The Beauty Queen* (Нью-Йорк: Morrow, 1978), 287 стор.

9. Marie Halun Bloch. *Aunt America* (Нью-Йорк: Atheneum, 1963), 148 стор.; *The Two Worlds of Danyan* (Нью-Йорк: Atheneum, 1966), 169 стор.; *Bern, Son of Mikula*, (Нью-Йорк: Atheneum, 1972), 177 стор.; *Displaced Person* (Нью-Йорк: Lothrop, Lee & Shepard, 1978), 191 стор. та інші твори.

знавчого матеріалу, що був друкований у престижних американських, англійських і канадських наукових журналах. Неможливо тут дати повний огляд цього багатого матеріалу, але я хотіла б навести кілька прикладів. Першою серйозною англійською розвідкою про українську літературу взагалі була стаття про Шевченка, що її надрукував Джон Остін Стівенз у журналі *The Galaxy* в 1876 році.¹⁰ Отже, маємо вже понад сторічну традицію англійської літературної україніки в журналах.

У 1924 році на сторінках *Slavonic Review* зробив свій англійський дебют статтею про Шевченка Іван Франко.¹¹ Стаття Юрія Бойка про Шевченка і західноєвропейську літературу, що вийшла пізніше окремою брошурою, була вперше надрукована в журналі *Slavonic and East European Review* 1956 року.¹² Прикладами різноманітності, високої якості та серйозності трактування теми можуть служити три спеціалізовані статті трьох різних авторів у трьох різних престижних журналах академічного типу, а саме: у *Canadian Slavonic Papers* 1956 року з'явилася цікава стаття Валеріяна Ревуцького про п'єсу *Народній Малахії* Миколи Куліша.¹³ Стаття дає аналіз самої п'єси, огляд її постановки Лесем Курбасом у театрі "Березіль" та резюме літературної дискусії, що її ця п'єса викликала. Чверть сторіччя тому *American Slavic and East European Review* надрукував есей Юрія Шевельова про літературну містифікацію Едварда Стріхи.¹⁴ Для англійсь-

10. John Austin Stevens, "Chevtchenko — the National Poet of Little Russia." *The Galaxy*, XXII, No. 4 (October 1876), стор. 537-543. Раніше деякі бібліографи (напр. Б. Кравців, В. Кисілевський) приписували першість статті про Шевченка у редактованому англійським письменником Чарлзом Дікенсом тижневику *All the Year Round* в 1877 році. Це — невірно. Поперше: стаття Стівенса з'явилася на рік раніше. Подруге: і стаття в *The Galaxy*, і стаття в *All the Year Round* не були оригінальними дослідженнями, а спиралися на більшу статтю-рецензію на празьке видання *Кобзаря* 1876 року Емілія Дюрана, що з'явилася французькою мовою в паризькому журналі *Revue des deux mondes* у 1876 році. Потрете: в 1877 році славний англійський письменник і засновник видання *All the Year Round* уже не жив, а редактором тижневика був його син — Чарлз Дікенс молодший.

11. Ivan Franko, "Taras Shevchenko," *Slavonic Review*, III, No. 7 (June, 1924), стор. 110-116.

12. IUrii Boiko, "Taras Shevchenko and West European Literature," *Slavonic and East European Review*, XXXIV (1956), стор. 77-98.

13. Valerian Revutsky, "The Prophetic Madman: The People's Malakhii — A Play by Mykola Kulish," *Canadian Slavonic Papers*, I (1956), стор. 45-58.

14. George Y. Shevelov, "Edvard Strikha: The History of a Literary Mystification," *American Slavic and East European Review*, XIV, No. 1 (February 1955), стор. 93-107.

ного читача есей цей був справжнім літературним відкриттям: витончене трактування теми свідчило про високий рівень нашої літератури. А під кінець 1977 року журнал *Harvard Ukrainian Studies* приніс велику розміром, понад 100 сторінок, статтю-рецензію на англomовне видання *Історії літератури* Дмитра Чижевського.¹⁵ Цією критичною працею молодий літературознавець Григорій Грабович започаткував першу за багато років серйозну наукову дискусію про українську літературну історіографію.

Англomовна літературна україніка має свої болючі прогалини, але має й поважні успіхи. Переклади і книжкові видання представлені не досить задовільно. Одначе, українське літературознавство є вже предметом вивчення в університетах. Ним цікавиться широке коло дослідників, і воно знаходить місце на сторінках поважних журналів. Можна навіть відважитись заявити, що за минулих 20 років більше серйозних критичних статей і рецензій на теми з української літератури з'явилося в англomовних журналах, ніж в еміграційних українських.

АНГЛОМОВНА ЛІТЕРАТУРНА УКРАЇНІКА БІБЛІОГРАФІЧНА ПІДБІРКА*

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ОГЛЯДИ:

Стислу інформацію про українську літературу можна знайти в багатьох англomовних енциклопедіях. Найкращий і найповніший огляд дає:

1. *Ukraine: A Concise Encyclopaedia*. Edited by Volodymyr Kubiiovych. Toronto: University of Toronto Press for the Ukrainian National Association, 1963. v. 1, стор. 960-1097.

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ:

2. Čiževskij, Dmitrij. *A History of Ukrainian Literature; from the 11th to the end of the 19th century*. Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1975, 681 стор.

15. George G. Grabowicz, "Toward a History of Ukrainian Literature," *Harvard Ukrainian Studies*, I, No. 4 (December 1977), стор. 407-523.

*Українські прізвища транслітеровані за загальноприйнятою системою Конгресової бібліотеки. Виняток зроблено для авторів, що регулярно пишуть англійською мовою і послідовно вживають свої прізвища в іншій формі.

3. Grabowicz, George G. "Toward a History of Ukrainian Literature". *Harvard Ukrainian Studies*, v. 1, no. 4 (December 1977), стор. 407-523.
4. Luckyj, George S. N. *Between Gogol' and Ševčenko*; polarity in the literary Ukraine: 1798-1847. München: W. Fink for the Centre for Russian and East European Studies, University of Toronto, 1971. 211 стор. (Harvard Series in Ukrainian Studies, v. 8).
5. Manning, Clarence A. *Ukrainian Literature*; studies of the leading authors. Jersey City, N. J.: Ukrainian National Association, 1944. Reprint: Freeport, N.Y.: Books for Libraries Press, 1971. 126 стор.
6. Rudnytzky, Leo D., ed. "Ukrainian Literature" in *Modern Slavic Literatures*; a Library of Literary Criticism. New York: F. Ungar, 1976. v. 2, стор. 448-532.
7. Shabliovskyy, Ievhen. *Ukrainian Literature Through the Ages*. Kiev: Mystetstvo, 1970. 241 стор.

АНТОЛОГІЇ:

8. Andrusyshen, Constantine H. & Watson Kirkconnell, eds. and trs. *The Ukrainian Poets, 1189-1962*. Selected and translated into English verse. Toronto: University of Toronto Press for the Ukrainian Canadian Committee, 1963. xxx, 500 стор.
9. Luchkovich, Michael, ed. *Their Land*; an anthology of Ukrainian short stories. Jersey City, N. J.: Svoboda Press, 1964. 325 стор.
10. Luckyj, George S. N., ed. *Modern Ukrainian Short Stories*. Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1973. 228 стор. (Parallel texts: English and Ukrainian).
11. *Stories of the Soviet Ukraine*. Moscow: Progress Publishers, 1970. 303 стор.
12. *Ukrainian Duma*. Editio minor. Introduction by N. K. Moyle. Translated by George Tarnawsky and Patricia Kilina. Toronto: University of Toronto Press for the Canadian Institute of Ukrainian Studies and the Harvard Ukrainian Research Institute, 1979. 219 стор. (Canadian Library in Ukrainian Studies). (Parallel texts: English and Ukrainian).

ТАРАС ШЕВЧЕНКО:

13. Luckyj, George S. N., ed. *Shevchenko and the Critics, 1861-1980*. Introduction by Bohdan Rubchak. Toronto: University of Toronto Press for the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. 520 стор.
14. Miřakovs'kyi, Volodymyr & George Shevelov, eds. *Taras Ševčenko, 1814-1861*; a symposium. 's-Gravenhage: Mouton, 1962. 302 стор.
15. Shevchenko, Taras. *The Poetical Works of Taras Shevchenko, the Kobzar*. Translated from the Ukrainian by C. H. Andrusyshen and Watson Kirkconnell. Toronto: University of Toronto Press for the Ukrainian Canadian Committee, 1964. li, 563 стор., ілюстр.
16. Shevchenko, Taras. *Selected Poetry*. Illustrated with reproductions of drawings, sketches, outlines, etchings and paintings by Taras Shevchenko. Kiev: Dnipro Publishers, 1977. 332 стор. (Parallel texts: English and Ukrainian).
17. Shevchenko, Taras. *Selected Works: poetry and prose with reproductions of paintings by T. Shevchenko*. Edited by John Weir. Moscow: Progress Publishers, 1964. 468 стор.
18. Shevchenko, Taras. *Song Out of Darkness; selected poems translated by Vera Rich*. London: The Mitre Press, 1961. xxxii, 128 стор.
19. Shevchenko, Taras. *Taras Shevchenko, the Poet of Ukraine*. Selected poems translated with an introduction by Clarence A. Manning. Jersey City, N. J.: Ukrainian National Association, 1945. 217 стор.

ІВАН ФРАНКО:

20. Franko, Ivan. *Boa Constrictor and Other Stories*. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1957. 293 стор.
21. Franko, Ivan. *Fox Mykyta*. Ivan Franko's Ukrainian classic. English version by Bohdan Melnyk. Illustrated by William Kurelek. Montreal: Tundra Books, 1978. 148 стор., ілюстр.
22. Franko, Ivan. *Ivan Franko, the Poet of Western Ukraine*. Selected poems. Translated with a biographical introduction by Percival Cundy. Edited by Clarence A. Manning. New York: Philosophical Library, 1948. Reprint: New York: Greenwood Press, 1968. 265 стор.

23. Franko, Ivan. *The Master's Jest*s. Translated by Roman Tatchyn. Introduction by Leonid Rudnytsky. New York: Shevchenko Scientific Society, 1979. 133 стор. (Ukrainian Studies, v. 37; English Section, v. 14).
24. Franko, Ivan. *Moses and Other Poems*. Translated by Vera Rich and Percival Cundy. New York: Shevchenko Scientific Society, 1973. 163 стор.
25. Franko, Ivan. *Poems and Stories*. Translated by John Weir. Toronto: Ukrainska Knyha, 1956. 341 стор.
26. Franko, Ivan. *Short Stories*. Kiev: Dnipro Publishers, 1977. 149 стор., ілюстр.
27. Franko, Ivan. *Stories*. Compiled and introduced by Iēvhen Kyryliūk. Translated by John Weir and Cecilia Dalway. Kiev: Mystetstvo Publishers, 1972. 163 стор.
28. Franko, Ivan. *Zakhar Berkut*. Translated by Theodosia Boresky. New York: Theo. Gaus' Sons, 1944. 230 стор.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА:

29. Ukrainka, Lesia. *Hope*; selected poetry translated by Gladys Evans. Kiev: Dnipro Publishers, 1975. 141 стор. (Parallel texts: English and Ukrainian).
30. Ukrainka, Lesia. *In the Catacombs*; dramatic poem. Translated by John Weir. Illustrated by Mykola Storozhenko. Afterword by Oleg Babishkin. Kiev: Mystetstvo Publishers, 1971. 86 стор., ілюстр. (Parallel texts: English and Ukrainian).
31. Ukrainka, Lesia. *Lesya Ukrainka*. Life and work by Constantine Bida; selected works translated by Vera Rich. Toronto: University of Toronto Press for the Women's Council of the Ukrainian Canadian Committee, 1968. 259 стор.
32. Ukrainka, Lesia. *Spirit of Flame*; a collection of the works of Lesia Ukrainka. Translated by Percival Cundy. Foreword by Clarence A. Manning. New York: Bookman Associates, 1950. Reprint: Westport, Conn.: Greenwood Press, 1971. 320 стор.

ІНШІ КЛАСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

33. Kotsiubyns'kyi, Mykhaïlo. *The Birthday Present and Other Stories*. Translated by Abraham Mistetsky. Kiev: Dnipro Publishers, 1973. 225 стор.

34. Kotsiubyns'kyĭ, Mykhailo. *Chrysalis and Other Stories*. Translated by Jacob Gural'sky. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1958. 257 стор.
35. Kotsiubyns'kyĭ, Mykhailo. *Fata Morgana*; a story of the peasant life and sentiments. Translated by Arthur Bernhard. Kiev: Dnipro Publishers, 1976. 150 стор., ілюстр.
36. Kotsiubyns'kyi, Mykhailo. *Shadows of Forgotten Ancestors*. Translated by Marco Carynnyk. With notes and an essay on Mykhailo Kotsiubynsky by Bohdan Rubchak. Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press for the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. 127 стор. (Ukrainian Classics in Translation, no. 4).
37. Kulish, Panteleimon. *The Black Council*. Abridged and translated by George S. N. and Moira Luckyj. Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1973. 125 стор. (Ukrainian Classics in Translation, no. 2).
38. Kvitka-Osnovianenko, Hryhorii. *Marusia*; a novel. Translated by Florence Randal Livesay. With introduction by Lord Tweedsmuir. New York: E. P. Dutton, 1940. 219 стор.
39. Stefanyk, Vasyl'. *The Stone Cross*. Translated by Joseph Wiznuk in collaboration with C. H. Andrusyshen. Toronto: McClelland & Stewart, 1971. 164 стор.
40. Struk, Danylo S. *A Study of Vasyl' Stefanyk: The Pain at the Heart of Existence*. With foreword by G. S. N. Luckyj. Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1973. 200 стор.

ПЕРША ПОЛОВИНА ДВАДЦЯТОГО СТОРІЧЧЯ:

41. Antonych, Bohdan Ihor. *Square of Angels*; selected poems translated by Mark Rudman and Paul Nemser with Bohdan Boychuk. Introduction by Bohdan Rubchak. Ann Arbor: Ardis, 1977. xx, 69 стор.
42. Dovzhenko, Alexander. *The Poet as Filmmaker*; selected writings edited by Marco Carynnyk. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1973. Іv, 323 стор.
43. Holovko, Andrii. *The Red Kerchief*; short stories. Translated by Anatole Bilenko. Kiev: Dnipro Publishers, 1979. 70 стор., ілюстр.
44. Holovko, Andrii. *The Weeds*; a novel. Translated by Anatole Bilenko. Kiev: Dnipro Publishers, 1976. 206 стор., ілюстр.

45. Khvylovyi, Mykola. *Stories from the Ukraine*. Translated with an introduction by George S. N. Luckyj. New York: Philosophical Library, 1960. 234 стор.
46. Kulish, Mykola. *Sonata Pathetique*. Translated by George S. N. and Moira Luckyj. Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1975. 110 стор. (Ukrainian Classics in Translation, no. 3).
47. Łuckyj, George S. N. *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917-1934*. New York: Columbia University Press, 1956. x, 323 стор.
48. Pidmohylnyi, Valerian. *A Little Touch of Drama*. Translated by George S. N. and Moira Luckyj. With introduction by George Shevelov. Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1972. 191 стор. (Ukrainian Classics in Translation, no. 1).
49. Ryls'kyi, Maksym, *Selected Poetry*. Translated by Gladys Evans. Kiev: Dnipro Publishers, 1980. 164 стор., ілюстр. (Parallel texts: English and Ukrainian).
50. Slavutych, Yar. *The Muse in Prison*; eleven sketches of Ukrainian poets killed by Communists and twenty two translations of their poems. Jersey City, N. J.: Svoboda, 1956. 63 стор.

СУЧАСНА РАДЯНСЬКА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА:

51. Antonenko-Davydovych, Borys. *Behind the Curtain*. Translated by Yuri Tkach. Doncaster, Australia: Bayda Books, 1980. 173 стор.
52. Drach, Ivan. *Orchard Lamps*. Edited and introduced by Stanley Kunitz, with woodcuts by Jacques Hnizdovsky. Translated by Daniel Halpern, Stanley Kunitz, Paul Nemser, Mark Rudman, Paula Schwartz and others. New York: Sheep Meadow Press, 1978. 71 стор., ілюстр.
53. Honchar, Oles'. *The Cyclone*. Moscow: Progress Publishers, 1972. 321 стор. (Soviet Novels Series).
54. Honchar, Oles'. *Short Stories*. Translated by V. Shneerson. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1955. 268 стор.
55. Honchar, Oles'. *Standard-Bearers*; a novel. Translated by N. Jochel. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1948-1950. 2 vols.

56. Hutsalo, Ievhen. *A Prevision of Happiness and Other Stories*. Translated by Eve Manning. Moscow: Progress Publishers, 1974. 205 стор. (Soviet Short Stories Series).
57. Korniičuck, Oleksandr. *Wings; a play*. Translated by John Gibbons. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1956. 132 стор., ілюстр.
58. Luckyj, George S. N., ed. *Four Ukrainian Poets: Drach, Korotych, Kostenko, Symonenko*. Translated by Martha Bohachevsky-Chomiak and Danylo S. Struk. New York: Quixote, 1969. 83 стор.
59. Osadchyi, Mykhailo. *Cataract*. Translated, edited and annotated by Marco Carynnyk. New York and London: Harcourt Brace Jovanovich, 1976. xxiii, 240 стор. (A Helen and Kurt Wolff Book).
60. Stelmakh, Mykhailo. *Let the Blood of Man Not Flow*. Translated by Eve Manning and Olga Shartse. Moscow: Foreign Languages Publishing House. 1962? 325 стор. (Library of Soviet Literature).
61. Sverstiuk, Ievhen. *Clandestine Essays*. Translated and edited by George S. N. Luckyj. Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1976. 100 стор. (Harvard Ukrainian Research Institute. Monograph Series).
62. Zahrebel'nyi, Pavlo. *From the Point of View of Eternity*. Translated by Christopher English. Moscow: Progress Publishers, 1978. 231 стор., ілюстр.

СУЧАСНА ЕМІГРАЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА:

63. Bahrianyi, Ivan. *The Hunters and the Hunted*. Translated by Stephen Davidovich and Alexander Gregorovich. Toronto: Burns and MacEachern, 1954. 270 стор.
64. Bahrianyi, Ivan. *The Hunters and the Hunted*. London: Macmillan; New York: St. Martin's Press, 1956. 244 стор.
65. Kachurov's'kyi, Ihor. *Because Deserters Are Immortal*. Translated by Yuri Tkach. Doncaster, Australia: Bayda Books, 1979. 141 стор.
66. Os'machka, Todos'. *Red Assassins; a factual story revealing how the Ukraine lost its freedom*. Minneapolis: T. S. Denison, 1959. 375 стор.
67. Slavutych, Yar. *The Conquerors of the Prairies*. Translated

- by R. H. Morrison. Edmonton: Slavuta Publishers, 1974. 112 стор. (Parallel texts: English and Ukrainian).
68. Slavutych, Yar. *Oasis*; selected poems. Translated by Morse Manly in co-operation with the author. Foreword by J. B. Rydnyckyj. New York: Vantage Press, 1959. 63 стор.
69. Tarnavs'kyi, Iurii O. *This is How I Get Well*. München: Suchasnist', 1978. 127 стор. (Biblioteka Prolohu i Suchasnosty, ch. 132). (Parallel texts: English and Ukrainian).
70. Vovk, Vira. *Mandala*. Texts and mandalas: Wira Wowk. Translation from Ukrainian: Aila de Oliveira Gomes. Rio de Janeiro: Companhia Brasileira de Artes Graficas, 1980. unpagued. (Parallel texts: Ukrainian, Portuguese and English).
71. Vovk, Vira. *Meanders*. Translated into English by Maria Lukianowicz. Rio de Janeiro: Companhia Brasileira de Artes Graficas, 1979. unpagued. (Parallel texts: English, French and Ukrainian).

ДОПОМІЖНІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЗНИКИ:

72. Кравченко, Осип. „Бібліографія шевченкознавства англійською мовою”. *Сучасність*, рік 4, ч. 3 (39), березень 1964, стор. 110-119.
73. Кравченко, Осип. „Переклади творів Т. Шевченка англійською мовою”. *Сучасність*, рік 4, ч. 12 (48), грудень 1964, стор. 105-118.
74. Lewanski, Richard C. “Ukrainian Literature” in *The Literature of the World in English Translation; a bibliography*. v. 2. The Slavic Literatures. New York: New York Public Library and F. Ungar, 1967. стор. 427-444.
75. Sokolyszyn, Aleksander. *Shevchenkology in English*; selected chronological bibliography of Taras Shevchenko's works, including works about him. New York: Shevchenko Memorial Committee, New York Branch, 1964. 58 leaves.
76. Тарнавська, Марта. „Франкіяна англійською мовою”. *Сучасність*, рік 4, ч. 7 (43), липень 1964, стор. 112-113.
77. Tarnavs'ka, Marta. “Ukrainian Literature for the American Reader.” *World Literature Today*, v. 52, no. 2 (Spring 1978), стор. 235-239.
78. Weres, Roman. “Ukrainian Language and Literature” in *The Ukraine: Selected References in the English Language*. Kalamazoo, Mich.: Western Michigan University, 1961. стор. 154-175.

«РОСІЙСЬКІ» КОЛЯДИ Й КОМПОЗИТОРИ

Роман Савицький

У році 1956 пісняр-поет Роман Купчинський опублікував був у журналі *Листи до Приятелів* (ч. 1) статтю "Крадіж і позичка". Автор, між іншим, писав: "Коли якийсь народ пишається нашою піснею як своїм національним дорібком, то діється нам кривда, і ми повинні боронити нашої власности. Інша справа, коли хтось бере наші пісні і співає, чи грає їх, не подаючи за свої, а просто так, як ми беремо всілякі танґа чи романси. Це явище таке загальне, що про кривду не може бути й мови. Навпаки, можна навіть радіти. Видно, наша пісенна творчість щось варта, коли її приймають чужинці".

Існують теж "леґальні позички" в музиці клясичній, коли композитори запозичають для своїх творів мелодії інших народів, не подаючи їх за свої (а навіть інколи в назві твору зазначають країну, звідки мелодії походять).

Добрий приклад останнього є твори чи переробки трьох американських композиторів російського походження: *Різдвяна святочна увертюра* з підзаголовком *Українське Різдво* для симфонічної оркестри Миколи Березовського (в ориґіналі: *Christmas Festival Overture; Ukrainian Noël* Op. 30, No. 2 by Nicolai Berezowsky, 1943); *Різдвяна фантазія на теми коляд з України* для мішаного хору а cappella Ігоря Букетова (в ориґіналі: *Christmas Fantasy on Carols from the Ukraine* by Igor Buketoff, 1946). Третій твір це відомий *Щедрик* для мішаного хору а cappella М. Леонтовича в англійській версії Петра Ольховського *Коляда дзвонів* з підзаголовком *Українська Різдвяна коляда* (в ориґіналі: *Carol of the Bells; Ukrainian Christmas Carol*. Music by M. Leontovich, arr. and with words by Peter J. Wilhousky, 1936). Всі три твори, друковані в США, використовують українські коляди, колядки й щедрівки. Так воно є з деякими творами Бетговена, Ліста, Чайковського, К. Портера і інших, де самі назви композицій вказують недвозначно, що запозичені мелодії належать Україні.

А тепер про твори другої групи, про яку писав Купчинський, про випадки, коли "якийсь народ пишається нашою піснею як своїм національним дорібком". Про прикмети української народної пісні висловлювалось чимало знавців Заходу (тут не треба їх поіменно згадувати). Як відомо, однією з центральних

властивостей української пісні є її багатство жанрів. Є велика група пісень, присвячених Різдву і Новому Рокові, — вже згадані коляди, колядки й щедрівки. Російський народ теж багатий на народну музику, однак народні колядки й щедрівки в Росії не розвинулися (або занепали). Ми не пригадуємо жадного російського академічного видання таких пісень ні в царській ні в радянській Росії. Однак на еміграції з'явилися популярні російські платівкові видання (звукозаписи), які приписують українські коляди й щедрівки Росії.

Погляньмо на дві довгограйні платівки. Перша з них вийшла в Парижі під назвою *Різдвяна ніч у Росії*; виконує Російський хор під диригентурою Федора Поторжинського (в оригіналі: *Nuit de Noël en Russie. Choeurs Russes sous la direction de Feodor Potorjinsky*). Фірма: Ducretet—Thomson (LAG 1013). Перший бік платівки під заголовком "У церкві" дає російські церковні співи. Другий бік — це колядки й щедрівки, співані українською мовою: "Нова радість стала", "Добрий вечір тобі", "Ой видить Бог", "Ой рано, рано кури запіли", "Небо і земля", "На Йорданській річці". Є тут теж "Щедрик" М. Леонтовича і "Єрусалимські дзвони" М. Концевича, відоміші в обробці на чоловічий хор Д. Котка.

Платівка не подає текстів українського матеріалу, лише короткі цитати й пояснення по-французьки, де мова, між іншим, про Св. Володимира який охрестив народ на Дніпрі (не сказано, який саме народ). Є коротка згадка про "народні українські пісні", але вона не пов'язана близько з згаданими теж "колядками" й "щедрівками" і губиться між текстами, в яких виступає і "самовар" і "мужики", а все це під двозначною назвою "На селі" та під загальним наголовком *Різдвяна ніч у Росії*. На обкладинці церковця і колядники із зіркою теж в російському стилі.

Друга платівка це *Російські гімни і коляди* у виконанні Російського православного катедрального хору Парижу під диригентурою Петра Спаського (в оригіналі: *Russian Hymns and Carols. Russian Orthodox Cathedral Choir of Paris conducted by Piotr Spassky*). Фірма: Monitor (MFS 366), яка має своє бюро в Нью-Йорку. Хор співає російською мовою і в доданій брошурі видрукувано тексти по-російськи і в англійській транслітерації. Крім кількох російських пісень знаходимо там: "Вселенная, веселися", "Небо і земля", "Бог предвічний", "Ой видить Бог", "Нова радість стала", "Бог природу", "Бог ся раждає" та ін.

Жадна з платівок не згадує українських авторів обробок, назвати хоч би К. Стеценка ("Ой видить Бог", "На Йорданській річці"), В. Ступницького ("Ой рано, рано"), О. Нижанківського ("Бог природу"), М. Леонтовича ("Щедрик"), М. Концевича чи Д. Котка ("Єрусалимські дзвони"). Таке присвоювання є поважним порушенням міжнародних засад авторства, які діють теж в музиці.

Українці не видають платівок з російськими піснями, перекладеними українською мовою, приписуючи їх собі, чому ж росіяни мають робити протилежне?

В українсько-російських стосунках подібні явища існують від давніх часів з композиторами Д. Бортнянським і М. Березовським. Вони в російських радянських платівках і друківаних виданнях зазначені (з малими винятками) як росіяни. Та ситуацію в СРСР можна ще до деякої міри зрозуміти. На еміграції повинно бути інакше. А от 30 квітня 1977 року в газеті *Новое русское слово* з'явилася велика стаття про М. Березовського з нагоди його 200-ліття смерті. Для автора статті Березовський — "русский композитор".

Можна висунути тезу (може вона вже існує), що, наприклад, Бортнянський жив і діяв велику частину свого життя в Петербурзі, тому повинен належати Росії. Це слабкий аргумент. Бортнянський як реформатор ввійшов в історію музики Росії, але говорити про нього як про росіянина немає потреби. Російський композитор-педагог Райнгольд Глієр перебував і працював довгі роки в Києві, вніс чималі вартості у тамтешнє музичнє шкільництво і в музичнє життя взагалі, залишив навіть твори з українською тематикою, але ніхто не почав називати його українцем. Російський композитор-піаніст С. Рахманінов жив у США яких 25 років, але досі ніхто не наважився писати про нього як про американця. Український композитор Федір Якименко (Акіменко) прожив ще довше в Парижі, та досі ніяка музична енциклопедія не назвала його французом. Подібно з російським композитором І. Стравінським та угорським композитором-піаністом Ф. Лістом. Вони недовго перебували в країнах свого народження, однак їм національності не міняли, як і не міняли співакам Е. Карузо, Ф. Шаляпінові чи багатьом іншим. Чому ж тоді міняти національність Бортнянському?

Хай відповіді на ці проблеми дадуть російські музикознавці на еміграції.

Від Редакції. У своєму "здобичництві" російська еміграція не самотня, російський Париж діє рука в руку з Москвою. Перше видання російської *Литературной энциклопедии* (1931) починало статтю "Колядки" (пера визначного російського фолклориста Юрія Соколова) словами: "Колядки широко розповсюджені в українців, меншою мірою в білорусів, у росіян зустрічаються порівняно рідко і то здебільша в вигляді так зв. «виноградья»". Нове видання тієї таки енциклопедії (1966) пише просто з мосту: "Колядки — російські обрядові пісні, виконувані в ніч під Різдво". Фактів на потвердження цієї "теорії" стаття не наводить. Вона оперує матеріалом українським і білоруським. Так збагачено російський фолклор між роками 1931 і 1966! — *РМм.*

ЩО НЕ СКАЗАВ МІНІСТЕР КУЛЬТУРИ

Валеріян Ревуцький

У російському журналі *Театр* (ч. 4, 1981) опубліковано статтю доктора філософських наук міністра культури Української РСР Сергія Безклубенка (досить дивне прізвище, що суперечить його становищу й радше символічно промовляє про брак культури). Це є офіційний звіт під назвою "Обрії творчості", що славить великі успіхи сучасної української театральної культури. Автор двічі підкреслює, що йде невпинний процес взаємозближення і взаємозбагачення радянських братніх культур, і розвиток національних культур радянських народів зводиться до одного рівня.

Очевидно, що поміж кращими здобутками репертуару театрів Безклубенко ставить на перше місце п'єсу Олександра Корнічука *Пам'ять серця*, а з п'єс на революційно-історичну тему відзначає *Оптимістичну трагедію* російського драматурга Всеволода Вишневського. У цьому його підхід є стереотипний. Але одночасно Безклубенко оголошує жадливий стан у репертуарі української драматургії. Згідно з його словами радянська драматургія представлена 133 п'єсами українських авторів і 243 п'єсами драматургів союзних республік, більшість з них — 203 — написані авторами з Російської РФСР. Але це ще не все. В репертуарі українських театрів 126 творів класичної драматургії, з них українських авторів лише 38, а російських і закордонних — по 44. Отже, український репертуар становить лише 30 відсотків. Насправді, Безклубенко може пишатися "досягненнями" у галузі вимірання українського репертуару.

Приглядаючись до українського класичного репертуару, можна помітити, що він зводиться лише до трьох імен побутово-етнографічного театру (М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий) та І. Франка. Ніхто з українських драматургів початку 20 сторіччя не з'являється в репертуарі, за винятком Лесі Українки. Навіть найвизначніший український драматург радянського періоду Микола Куліш представлений не своїми кращими драмами, а такими ранніми, як *97* та *Комуною в степах*. Рідко коли промайне І. Кочерга, а ще рідше Я. Мамонтов. Якщо в репертуарі з'являються інколи драми, трохи відмінні від стереотипів, то вони з'являються в російських театрах на Україні, як це сталося у випадку п'єси В. Врублевської *Катедра*, поставленої в Київському академічному російському драматичному театрі ім. Лесі Українки.

Згідно зі словами міністра культури щорічно українські театри відвідують 20 мільйонів глядачів. Очевидно, така цифра утворилася в наслідок праці робітників Бюро організації глядача. Це вони зобов'язали людей в формі абонементу купити квитки на всі вистави сезону. Але чи навіть одна двадцята відвідала театри на закуплені квитки, підлягає сумніву. Закордонні глядачі підкреслюють, що вистави йдуть майже в порожніх залах, бо люди не ходять на пропагандистські п'єси.

Безклубенко порушує питання поживалення підготовки режисерів. Можливо, що в недалекому майбутньому в цій сфері стануться незначні зміни. Але на сьогоднішній день українські театри заповнили режисери з Москви чи Ленінграду, які повторюють, як ремісники, свої попередні вистави, що йшли в РРФСР. Українські театри також користуються послугами режисерів інших республік, як, наприклад, у випадку грузинського режисера Дмитра Алексідзе, що біля п'яти років працював з ними. Нема жадного сумніву, що присутність режисера (не тільки з Російської федерації) а й з інших неросійських республік, є ще один засіб русифікації, бо ті режисери не знають ані української мови, ані історії українського театру, зокрема 1920-их років нашого сторіччя.

"Повінь" режисерів-неукраїнців, яку замовчує Безклубенко, страшна ще й тим, що для талановитих українських режисерів, що закінчують театральні інститути в Києві чи Харкові, не знаходиться місця в українських театрах, і вони опиняються в театрах РРФСР або в російських театрах інших республік. Це, наприклад, сталося з молодим випускником київського Інституту театраль-ного мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, М. Карасьовим, що опинився в Ризькому російському драматичному театрі.

Міністер культури жадним словом не згадує, що українські театри протягом останніх десятиріч утрачають все більше й більше визначних українських акторів. Вони опиняються в російських театрах, як це сталося у випадку таких талановитих акторів, як Валентин Дуклер, Дмитро Франько і, нарешті, один з чільних українських акторів, Віктор Добровольський, що залишив Київський академічний український драматичний театр ім. І. Франка й опинився від 1965 року в Київському російському драматичному театрі ім. Лесі Українки. Навіть ветеран українського театру Лесь Сердюк відправив свого сина до російського театру.

Одночасно в українських театрах опиняється все більше й більше акторів, що закінчили свої студії в Москві чи Ленінграді, і їм дається можливість виявити себе в найкращому репертуарі. Так сталося, наприклад, що майже відразу після вистави другого українського Гамлета (Ярослав Геляс у Харківському академічному українському драматичному театрі ім. Т. Шевченка, де він

наслідував першого українського Гамлета — Володимира Блавацького, про якого ніде не згадується), з'явився третій український Гамлет, якого, правда, грав не вихованець українських театральних інститутів, а Другої студії Московського художнього академічного театру (Олександр Гай). Останній Макбет у Київському театрі ім. І. Франка Аркадій Гашинський (свідки зазначають, що грав він його мелодраматично) теж не є вихованцем українських театральних інститутів.

Російські актори, які працюють на Україні, одержують значно більші привілеї, ніж їхні українські колеги. Про них більше пише українська преса, всі їхні ювілеї детально згадуються і навіть вистави російських п'єс більше аналізуються. Останнього року навіть Шевченківська премія в галузі театрального мистецтва надана акторці Київського російського драматичного театру ім. Лесі Українки Аллі Роговцевій за виконання поезій Лесі Українки... в російських перекладах.

Безклубенко пише про створення низки нових театрів на Україні, але замовчує той факт, що кількість українських театрів зменшується за рахунок організації російських театрів. Сумнівно, щоб навіть такий новостворений київський театр, як "Дружба", втримався довго на рівноправному національному рівні, коли його директор Микола Равицький перш за все показав три вистави російського драматичного театру з Менську, веде розмови з відомим російським режисером Георгієм Товстоноговим і мріє про показ московського Камерного театру та молодіжного лєнінградського театру "Студіо".

Зовсім не згадано в статті про ще одну справу, а саме про переведення більшості українських театрів протягом останніх десятиріч з драматичних на становище музично-драматичних. Вони становлять на сьогоднішній день найчисленнішу групу українських театрів. Їм надано стару форму українських побутово-етнографічних труп, що існували в кінці 19 сторіччя. Якщо це порівняти до становища театрів у Російській федерації, там цього зовсім не побачиш. Драматичні театри там лишаються драматичними. Очевидно, треба ще раз відмітити комплекс меншевартості українських театрів перед ними, відмінність їхнього репертуару від театрів метрополії.

У статті говориться про ремонт театрів у Сумах, Луцькому, Івано-Франківському, Одесі, Рівному та Полтаві і про ґрунтовний ремонт ще дев'яти театрів. Річ — похвальна. Як вони будуть виглядати в майбутньому з погляду архітектури, ще невідомо. Але якщо судити за прикладом нової будівлі музично-драматичного театру в Тернополі, то вона виглядає як точнісінька копія зменшеного масштабу старої будівлі Великого театру в Москві.

Міністер культури інформує, що кожного року відбуваються

гастролі 30-40 українських театрів по всій території Радянського Союзу. Теж річ непогана. Тільки Безклубенко замовчує, що гастролі російських театрів відбуваються щороку в подвійній кількості (якщо не більше) по всій території України і що українські театри ніколи не виїздили в повному складі за межі держав-сателітів. Наприклад, грузинський театр виїздив до Англії, але не український. Щоправда Безклубенко відмічає, що відбулися успішні гастролі мистецьких колективів УРСР в Іспанії, Західній Німеччині, Японії та інших країнах. Але чи там було щось показано з українського репертуару? Там же були показані лише російські опери та російські балети! І Безклубенко це знає!

Без сумніву "Обрії творчості" ніколи не були б опубліковані, якби там автор не навів слова партійного ментора Л. Брежнєва, який сказав "всяка національна культура, замкнута в собі, неминуче програє, втрачає загальнолюдські риси".¹ На жаль, це сказано про культуру на терені радянської метрополії. Те, що можна виставляти в Москві, того ніколи не буде виставлено в Києві. Саме українську театральну культуру намагаються з метрополії замкнути цілковито в старі рамки побутово-етнографічного театру.

Як говорилося раніше, українські театри поза кордони сателітних держав не з'являлися. З'являлися лише окремі фільми. Мова в цих фільмах — жахлива. Немає сумніву, що така ж українська мова в театрах. Нещодавній емігрант з Харкова Василь Сокіл, який приїхав на Захід тільки в 1979 році, пише про мову єдиного українського театру в Харкові, театру ім. Т. Шевченка, колишнього "Березоля": "Але я особисто пригадую, як березільці ревню пильнували чистоти, краси і барвистості української мови, свідомі великої відповідальності щодня зустрічатися з народом і нести йому високу культуру. А нині не лише дивуєшся, але й обурюєшся, коли зі сцени березільців чуєш суржик, а не мову народу".²

Безклубенко впевненим тоном стверджує, що за роки десятиріччя зроблено чимало. Так, чимало, а вірніше, аж надто багато в справі наполегливої русифікації і нічого в справі дійсної української театральної культури. Партійні діячі з центру метрополії розглядають український театр, як непотрібний хворий апендикс на тілі "нової радянської людини", що саме штучно формується за вказівками з Москви. Над українським театром підніс скальпель хірург з партійної метрополії. Йому ревню асистує міністер культури УРСР Сергій Безклубенко, допомагає прискорити оперативне втручання.

1. С. Безклубенко, "Горизонти творчества", *Театр*, ч. 4, 1981, стор. 7.

2. Василь Сокіл, "Здалека до близького", *Сучасність*, ч. 2, 1981, стор.

Золота доба української демографії

Степан Процюк

Сумно, коли хребет випростовується щойно на хресті.
(С. Є. Лец. «Незачісані думки»)

If you want to find more, dig at the same place.
(Sefaris)

I

Повне висвітлення постання і блискучого розвитку науки демографії в Україні в 1919-1936 роках усе ще чекає на свого дослідника. Ніде в світі не стояла демографія так високо в тих роках, як в Україні. Про це було загально відомо не лише завдяки багатьом науковим працям, надрукованим у тих часах, але й тому, що наші вчені приймали участь у багатьох міжнародних з'їздах, підтримували велику кореспонденцію з багатьма вченими за кордоном.

Повний розгром української науки відбувся, як відомо, в 1932-1934 роках. Він був частиною єдиного диявольського пляну знищення українізації. Українська демографія зазнала тоді важких ударів, але частково все таки врятувалася. Повного знищення вона зазнала власне в 1937-1938 роках, у сумної слави роках ежовщини. Врятувалася вона 1932 року тому, що українська наукова школа демографії була за всі довоєнні роки *єдиною* на цілій СРСР. Якби її було знищено, Радянський Союз залишився б без наукових демографічних кадрів, не було б навіть кому виховати молодих фахівців цієї ділянки.¹

Поширений текст доповіді, зачитаної на засіданні УВАН у Нью-Йорку 18 жовтня 1981 р.

1. Інститут демографії ВУАН було засновано 1 березня 1919 року і він був першим у світі спеціалізованим інститутом такого напрямку. Несприятливі драматичні обставини, за якими засновано інститут описує образно доктор медичних наук А. Лепкань у небуденній біографії М. Птухи, див. *Вісті з України* від 27 вересня 1970 р.

У сучасній радянській літературі зустрічаємо інколи натяки на існування т. зв. Петроградської демографічної школи. Під нею розуміють здебільшого праці двох дослідників С. Новосельського та В. Паєвського,

У 1938 році починається дійсно чорна доба української демографії (і демографії в СРСР у цілому), яка триває аж до хрущовської відлиги. Майже повних 20 років демографія була забороненою наукою в СРСР. Радянська влада ніяк не хотіла розкрити масштабів і жахливих наслідків штучного голоду 1933 року, не хотіла теж виявити макабричних втрат у людях (і їх демографічних наслідків) під час Другої світової війни. Лише з приходом до влади Хрущова разом із процесом відносно лібералізації режиму наступає повільне відродження демографічних досліджень, тепер уже не лише в Україні, але й в Росії та інших радянських республіках. Керівництво СРСР, стурбоване демографічним зламом у країні, що надзвичайно утруднює планування й досягнення кращих економічних показників (на клопотання старих кадрів демографів та етнографів, що пережили роки терору) доручило науковим установам відновити демографічні дослідження. Приблизно в 1957-1958 роках знову організовано осередки демографічних досліджень у кількох керівних наукових установах в СРСР, у тому числі, в АН УРСР, а в останніх 20 роках з'явилося друком досить багато нових публікацій у цьому секторі.

Водночас процес відновлення демографії в СРСР виявив явище, якого ніяк не можна приховати. Виявилось, що українська наукова школа демографії і соціальної статистики 1920-их та 1930-их років є незаступимою і надалі залишається єдиною достовірною базою досліджень до нинішнього дня. Клясичні глибоконаукові праці М. В. Птухи, Ю. О. Корчака-Чепурківського, С. А. Томиліна, А. П. Хоменка, П. І. Пустохода та їхніх співробітників треба сьогодні *перевидавати*, бо новіші дослідники не дали кращих праць. Молоді вчені мусять учитися із праць українських учених, що друкувалися (або були написані)² в 1920-1936 роках.

що вивчали санітарний стан населення Ленінграду в 1920-их рр. Хоч їхні праці є безперечно важливими, проте жадної наукової школи вони не створили.

2. Під час розгрому українізації в 1931-1934 рр. багато праць наших демографів, що були вже готовими до друку, не були видані. Яскравим прикладом є праця Корчака-Чепурківського *Короткий огляд репродукції людності Української РСР*, що була написана в 1934 р., але надрукована була аж 40 років пізніше (в збірниках *Демографічні дослідження*, ч. 3, 1975, стор. 78-114 та ч. 4, 1979, стор. 47-75).

До речі, таких випадків конфіскації Москвою особливо цінних творів українських учених у 1930-их рр. є багато. Така доля зустріла, наприклад, знамениту працю історика Е. Д. Сташевського про ренту на правобережній Україні. Написана вона була в 1934-1938 рр., а надрукована аж в 1968 р., і тільки тому, що дружина історика зберегла рукопис перед знищенням. Велику монографію про перську літературу А. Кримський написав перед Другою світовою війною, а надруковано її було в *перекладі на російську*

Явище перевидання забутих прихованих розпорошених праць відомих українських демографів і статистиків стало сьогодні рутинною справою в СРСР. Почалося воно спробою перевидати ці праці в оригіналі українською мовою, але пощастило тут частково лише працям Птухи і Корчака-Чепурківського. Том вибраних творів Птухи з'явився в 1971 році в Києві в серії АН УРСР *Видатні вчені УРСР*.³ Деякі ж твори Корчака-Чепурківського вийшли уривками в збірниках *Демографічні дослідження* (див. зноску ч. 2). З курсом на суцільну русифікацію наукових видань в УРСР, що почалася в 1972-1973 роках, перевидання давніх класичних праць українських демографів, без яких, як ми вже згадали, радянська демографія і сьогодні не може обійтися, почали здійснювати російською мовою, чи, точніше, в російському перекладі й російськими, центральними московськими видавництвами. Так з'являються праці Юрія Овксентійовича Корчака-Чепурківського (1970), Сергія Аркадієвича Томіліна (1973), Аркадія Михайловича Меркова (1979), і, нарешті, й Арсена Петровича Хоменка (1980). Симпто-матично, що всі ці книги надруковані під "невинними" заголовками, які ніяк не кажуть що їхньою тематикою є демографія саме України. Так, збірка праць Томіліна має назву *Демографія і соціальна гігієна*, збірка Хоменка *Семья и воспроизводство населения*, збірка Меркова *Здоровье населения и методы его изучения* і т. п. Іншими словами, існує небезпека, що молоді дослідники-початківці, шукаючи в радянських каталогах за потрібною літературою, відразу не попадуть на слід цих збірників, легко можуть на них не звернути уваги.

Тут ми приходимо до важливої проблеми *повноти* нашого знання стану демографії в Україні. У мислення людини та в історичній ретроспективі закрадаються часто стереотипи і шаблони, зумовлені маргінальними факторами. Наприклад, деякі наукові праці є доступнішими на книжковому ринку, про деяких учених частіше говориться у пресі чи в шкільних підручниках (дбайливо "процензурованих" в СРСР). Їм більше пощастило у виплеканні меншої чи більшої плеяди своїх учнів і послідовників,

мову в Москві в 1972 р. Подібна доля зустріла манускрипти історика О. Барановича, засновника української музичної фолкльористики Климентя Квітки (вивезеного з Києва до Москви в 1933 р.), академіка А. Лободи та інших.

3. Почали видавати цю надзвичайно цінну серію лише в 1969 р. За короткий час видано односторонні *Вибраних праць* таких відомих наших учених (і академіків АН УРСР) як Вернадський, Заболотний, Граве, Салегін, Богомолець, Холодний, Данилов, Патон (старший), Проскура, Птуха. Проте, вже в середині 1972 р. разом із усуненням Шелеста розгромлено цю серію і після 1972 р. жадні дальші томи цієї серії вже не з'являлися (хоча були приготовлені).

вони працювали в апараті відомих установ, які існують і сьогодні. Ось чому широка громадськість знає про них більше, ніж про інших, яких ворогові було легше зіпхнути в тінь.

Коли і в діяспорі посилювався наш інтерес до стану населення в Україні, зв'язаний, до речі, із фактом публікації результатів нових переписів населення в СРСР (1959, 1970, 1979), то, поряд із цим, заговорили про "золотий період" української демографії та про діячів цього періоду. Найчастіше чуємо тут прізвища Птухи та Корчака-Чепурківського. Допомогли в цьому і наші молоді, нові демографи з УРСР, які, перевидаючи праці цих безперечно великих наших учених,⁴ багато причинилися до популяризації їхніх імен. Проте, слід пам'ятати, що дослідження наукових робітників ВУАН базувалися власне на колосальному статистичному матеріалі Центрального статистичного управління УРСР з 1919-1932 років. Мало того, вчені-співробітники ЦСУ УРСР самі тоді видавали численні блискучі праці з демографії України, які є не менше важливими за праці Інституту демографії ВУАН.

Недивно, що однією з перших жертв розгрому українізації в 1930-их роках став якраз ЦСУ УРСР, бо Москві було крайнє невідгідно, щоб весь важливий облік України находився в українських руках, до того ж у руках видатних українських спеціалістів. Керівником демографічної статистики ЦСУ УРСР був у 1920-их роках Арсен Петрович Хоменко,⁵ і це йому ми завдячуємо зібрання і наукове опрацювання багатьох офіційних урядових статистичних зведень з різних населених пунктів України. Дослідники

4. Також видаючи нові праці цих учених, бо, наприклад, Ю. Корчак-Чепурківський у 1954-1963 рр. мав змогу знову працювати в ділянці демографії України і написав кілька нових важливих творів (див. про це далі в тексті). Помер учений 20 серпня 1967 р., але з 1964 р. був уже важко хворим.

5. Ми не можемо входити тут у деталі життєпису Хоменка. Народився він 14 липня 1891 р. в Батурині. Походив із старовинного козацького роду, що став у 18 ст. дворянським. Гімназію закінчив у Черкасах у 1906 р. і записався на фізико-математичний факультет Київського університету. Коротко після закінчення студій, покликаний на війну, був тяжко поранений в 1917 р. і майже втратив слух. Демобілізувавшись і підкріпивши здоров'я, він переходить на службу до ЦСУ УРСР (у 1923 р.), в якому до 1929 р. очолював відділ статистики населення. Керівником же всього ЦСУ УРСР був у 1920-их та на початку 1930-их рр. Сергій Мазлах, заслуги якого в галузі державної статистики України все ще чекають висвітлення.

Як і у випадку багатьох інших українських радянських діячів часів революції, даних про Семена Мазлаха небагато. Походив він з єврейської сім'ї з Кобиляк на Полтавщині. Вже з 1917 р. був у компартії, але належав до "неслухняних" членів, здебільшого через своє співавторство у книжці В. Шахрая *До хвилі*. У 1920 р. став редактором російської донбаської газети *Всероссийская кочегарка* в Луганську. Існує здогад, що на голову ЦСУ УРСР його взяли тому, що хоч і був він далекий від українського

правильно підкреслили, що Хоменко був керівником державної статистики, був державним діячем, мав до розпорядження державний апарат, велику, прекрасно ним організовану мережу опитувальних клітин обласного, районного, і навіть сільського масштабу, був визначним знавцем методики демографічної статистики. У 1923-1929 роках уся ця статистика була підпорядкована йому, але навіть ще в 1930-1934 роках, перейшовши на пост директора сектора демографії Всеукраїнського Інституту соціалістичної охорони здоров'я (ВІСОЗ), він і далі, завдяки своїм зв'язкам, мав змогу опрацьовувати державні статистичні звіти. Тоді коли академік Птуха керував більше теоретичною роботою, методологією досліджень, Хоменко був дійсним керівником праці всієї мережі державної статистики. Треба ще додати, що це Хоменко розпочав видання журналу *Радянський статистик* і опублікував у ньому багато статей. На Хоменку лежав також обов'язок і тягар підготовки та проведення перепису населення в Україні в 1926 році в рамках всесоюзного перепису. Крім того, він був великим популяризатором демографічної статистики і сприяв виданню десятків книжок з цієї теми для широких кіл українського населення. Звичайно, всі ці видання друкувалися лише українською мовою.

Якщо Птуха врятувався під кінець 1930-их років завдяки тому, що "на пораду" Москви переключився на писання історії статистики в Росії та славословлення (під маркою наукової біографії) російських учених (Д. Журавського, М. Ломоносова), коли і Корчак-Чепурківський, хоч із підірваним здоров'ям, зміг повернути з довголітнього заслання в Сибіру, якщо Томилін чудом зберігся в Києві, перейшовши в 1938 році на працю до Українського науково-дослідного туберкульозного інституту та покинувши "небезпечну" демографічну статистику, то Хоменко був фізично *знищений* владою. Репресований уже в 1934 році, він влаштувався якось 1935 року в Інституті охорони материнства та дітей в Харкові. Але друкувати свої праці російською мовою чи на "казьонну" тематику він не хоче. За прикладом багатьох тоді переслідуваних українських учених (передусім істориків), він, до часу нових репресій не друкує нічого. Остаточо заарештований в 1938

патріотизму, але мав "український" ярлик. Одвертіше він "українізувався" в середині 1920-их рр.; дітей він послав до української школи (його дочка Валя вчилася у славній 1-ій українській гімназії ім. К. Маркса в Харкові. Ця гімназія була заснована в 1917 р., до 1924 р. називалася ім. Б. Грінченка, в 1920-их рр. до неї ходили діти багатьох видатних українських радянських діячів). У колеґії ЦСУ з ним тісно співпрацював відомий УКПіст Михайло Авдієнко, і разом на переломі 1920-их та 1930-их рр. доволі самостійним шляхом вони вели українську статистику. Тому під час терору середини 1930-их рр. обидва були знищені владою.

році він загинув 1939 року. Йому було тоді лише 48 років, і ми можемо собі уявити, скільки він міг би був ще зробити для української демографії, якби не куля ворога. Жорстока влада особливо не могла йому простити того, що в своїх численних дослідженнях він застосовував *національний підхід* до демографічної статистики, зупинявся на інтерпретації статистики *окремо* українців, євреїв, росіян, поляків.⁶ Іншими словами, на базі даних щодо, наприклад, українців, ми можемо одержати ясну картину стану саме українського населення. Прогнози, побудовані на інтерполяції цих даних, знову показують стан якраз українського етносу в перспективі.⁷ Тимчасом великим недоліком досліджень українських демографів у 1960-их та 1970-их років є трактування ними багатонаціонального населення УРСР як одного цілого, без поділу даних на окремі національні групи. Припускаємо, що ці дані існують, може, навіть і зберігаються в архівах ЦСУ УРСР, які не підлягають оголошенню, або в барабанах пам'яті комп'юторів, але виносити їх, так би мовити, на денне світло, очевидно, не дозволяється. Повертаючися до долі Хоменка, слід ще згадати, що, в той час, коли деяка кількість пригтовлених до друку чи незакінчених праць інших демографів 1930-их років усе ж таки вдалося заховати, то в Хоменка під час обшуків забрали всі праці, і вони пропали. Про це виразно сказано навіть у недавно опублікованій біографії вченого.⁸ Із розповідей його дружини і друзів відомо, що напередодні арешту на його робочому столі був готовий до друку підручник демографії (для університетів) та ряд праць, що розкривали таємницю втрат країни в часи голоду 1933-1934 років.

6. Як відомо, головними працями Хоменка були такі книжки як *Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення* (Харків, 1928), *Національний склад людности УРСР* (Харків, 1929), *Національний склад людности України* (Харків, 1931) і багато статей на цю тему в фаховій пресі. Цікаво, що впорядники збірника праць Хоменка, що вийшов у 1980 р. не включили до нього ні однієї з цих праць.

7. Найвідоміший сьогодні демограф України Валентина Стешенко в біографічному нарисі про Хоменка (1980) пише так: "с точки зрения сочетания аналитического и синтезирующего подхода к демографической действительности, с точки зрения понимания пределов использования метода компонентов, демографический прогноз, выполненный Хоменко, был и остается *уникальным* не только в отечественной, но и в *мировой демографической науке*" (підкреслення наші — С. П.). Аналізу математично-статистичного апарату прогнозів Хоменка дасть автор цієї статті в іншій праці.

8. Дружина Хоменка, повернувшись із заслання, жила в 1970-их рр. на Україні (в Харкові), але доля дочки Хоменків (Світлани) нам невідома. Пощастило вернутися із заслання також дружині Ю. Корчака-Чепурків-

Разом із Хоменком режим знищив наприкінці 1930-их років багато інших наших статистиків і демографів. Особливо багато з них загинуло, коли пробний перепис населення СРСР у 1937 році виявив жадливі людські втрати в Україні і на Північному Кавказі. Ще й сьогодні важко встановити прізвища цих жертв. Пропали безслідно такі фахівці як М. Н. Трацевський, Е. І. Воскресенський, С. М. Вербицький, професор М. Б. Гуревич, М. С. Моравинський, професор С. Н. Бернштайн, М. О. Авдієнко, Г. Г. Ротмістров, В. Ф. Резніков, І. В. Яровий, якщо називати лише важливіших.

Слід далі зауважити, що в процесі вивчення демографічного стану України дуже велику роль відіграли знавці санітарної і медичної статистики. Якщо взяти до уваги той факт, що найбільших втрат населенню України, а в ньому особливо українцям, нанесли такі стихійні лиха як епідемії, травми (нешасливі випадки),⁹ недоліки суспільної гігієни, голод і війни, тоді стане ясным, що найкраще простежити ці явища можуть саме лікарі, біологи, гігієністи. Працювало їх у системі демографічної статистики України в 1920-их та 1930-их роках досить багато. Одним з них і був С. Томилін. Він, хоч неукраїнець, відіграв вирішальну роль в організації санітарної статистики в Україні з 1922-ого по 1960-ий роки. Томилін був ученим "старої школи", народився в Литві в 1877 році, уже в 1903-1908 роках працював земським лікарем в Литві, а в 1908-1913 роках в Олександрівському (нині Запоріжжя) в Україні. Багато подорожував закордоном, служив у війську під час японсько-російської війни і під час Першої світової війни. Від 1922 до 1930 року працює в системі Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР. Після розгрому українізації, який торкнувся й його, він переходить з 1934 року на роботу до Українського науково-дослідного туберкульозного інституту та Українського інституту епідеміології, але весь час працює і далі в секторі санітарної

ського (та її сестрі, А. Н. Савич). Між іншим, А. П. Хоменко мав ще четверо братів і сестер, і про їхню долю нам теж невідомо. Тим часом, з огляду на брак друкованих чи письмових документів, свідчення родичів наших учених, знищених режимом, є чи не єдиним джерелом достовірної інформації про їхній життєвий шлях та наукову кар'єру. Українські дослідники в США, мабуть, за американським зразком, присвячують крайнє недостатню увагу персональним даним учених. А якраз ці дані виявляють багато секретів праці цих учених. Для прикладу, в житті і кар'єрі Птухи колосальну роль відігравав його молодший брат Володимир, видатний партійний діяч (до речі, теж знищений терором 1939 р.).

9. Зокрема багато нещасливих випадків відношено на шахтах і заводах Донбасу, в якому шукало притулку та порятунку багато розкуркулених та вигнаних терором і голодом українських селян, ніяк не ознайомих із гірничою чи заводською технікою. Взагалі стан безпеки праці у промисловості України був на дуже низькому рівні в 1930-их рр.

статистики. Навіть після Другої світової війни Томилін відкидає приманливі пропозиції Москви і повертається з евакуації до Києва, до Інституту епідеміології, де завідує відділом статистики до самої смерті. Про нього, як і про Птуху чи Корчака-Чепурківського, написано досить багато. Це якраз він разом із Хоменком випрацював у 1930 році відомий розрахунок росту населення України на 1933-1937 роки, що посередньо розкриває трагедію втрат через голод у 1933 році. Томилін прекрасно вивчив українську мову і опублікував ряд своїх праць саме українською мовою (передусім у 1926-1940 роках, але й в 1959 році його остання книга *Лікарські рослини в терапевтичній практиці* друкється українською мовою). Заслуги Томиліна в українській демографії дуже великі, і не даром його прізвище згадують часто поряд із прізвищами Птухи і Корчака-Чепурківського.

Але, окрім Томиліна, зробили помітний внесок на Україні також інші вчені ділянки демографічної санітарної статистики. До таких дещо призабутих дослідників ми б зарахували, наприклад, Аркадія Михайловича Меркова. Хоч народжений в Росії (Тульська губернія), він ще молодим хлопцем попав на Україну. Гімназій та університет він закінчив уже в Харкові (вчився в 1915-1923 роках). Служив у Червоній армії, а на початку 1920-их років був навіть політкомісаром Всеукраїнської школи командирів міліції.¹⁰ У систему охорони здоров'я УРСР переходить 1929 року, стає інспектором Народного комісаріату охорони здоров'я (Нарком-здоров'я) і майже водночас з 1930 року стає викладачем Харківського медичного інституту на кафедрі соціальної гігієни. У 1938-1941 роках був директором Харківського обласного науково-методичного бюро санітарної статистики. Мерков брав активну участь у різних фазах демографічної статистики України і опублікував низку цінних праць і підручників українською мовою. Головними з них є *Нарис санітарного стану сучасного Поділля* (Вінниця, 1922), *Народжуваність і смертність на Україні та по інших країнах* (Харків, 1931) та підручник *Соціальна гігієна* (Харків: Держмедвидав, 1935), написаний разом з Томиліном. Це перший подібного роду посібник у СРСР. У 1929-1938 роках

10. Додамо тут одну пікантну деталь життєпису Меркова, яка характеризує викрутаси й фальшивки біографії, які публікують у СРСР, і які міняються залежно від кожногочасного "політичного вітру". Так, у біографії Меркова, оголошеній в 1973 р. (але написаній в 1971 р.) доцільним вважали згадати, що його жінкою була Белла Самуїловна Кронзон ("верная супруга в течению 50 лет"), а він сам займав у 1922 р. "ряд ответственных постов в Красной Армии"; *nota bene*, Меркову було тоді 23 роки!! (див. *Ученые записки по статистике*, АН СРСР, 1973, т. XXI, стор. 334-359). У біографії Меркова 1979 р. про Беллу Кронзон немає ані слова, а "ответственный" пост розкривається як пост молодшого політкомісара.

друкував статті в українських журналах *Профілактична медицина* та *Українські медичні вісті*. Вже у 1937-1939 роках переключився на вивчення втрат, яких зазнає населення України через захворювання злоякісними пухлинами (раком) і на цю тему друкував свої праці у виданнях Держмедвидаву УРСР. Згадані праці мають тривалу вартість у картині демографії України, бо в них Мерков досліджує, між іншим, питання *скорочення* середньої довжини життя населення України, себто процес, важливий для набрелення демографічних прогноз. Мерков розглядав також проблему прогнозування фізичного розвитку новонароджених дітей за санітарним станом населення великих міст (Харкова). Меркова не минули репресії, пов'язані з розгромом української демографічної статистики в 1932-1933 роках. Рятувався він, як і інші, втечею в суто медичну статистику та "наверненням" на правовірну партійну лінію.¹¹ Він уникнув долі Хоменка й його співробітників, що були знищені, і ще в 1941-1943 роках працював у колективі українських учених, евакуйованих до Уфи. Проте, як і багато евакуйованих наших учених, після війни він уже не повертається на Україну. Літом 1943 року його викликають до Москви і призначають керівником відділу санітарної статистики Міністерства охорони здоров'я СРСР.¹² Рівночасно він стає викладачем ряду інститутів сектора соціальної гігієни в Москві і тут працює до самої смерти в 1971 році. Перевантажений педагогічною і,

11. Мерков був автором одного з розділів запланованої, великої монографії п. з. "Населення України у 2-ій п'ятирічці". Цей розділ він переробив і надрукував п. з. "Основні положення проблеми народонаселення" чомусь у *Трудах* далекого Пермського медичного інституту, у числі за червень/липень 1933 р. Репресії 1930-их рр. унеможливили появу повної монографії. Але вже і текст написаного Мерковим розділу виявляє сліди тиску терору (суб'єктивна критика Мальтуса, часті довгі цитати з Маркса, Енгельса, Леніна [але ще не Сталіна!]).

12. Цей пост був запропонований найперше Томиліну, але він відмовився його прийняти і таки вернувся на Україну. Правда, Томиліну було тоді вже 66 років, і це допомогло йому випроситися від "чести і довір'я". Мерков мав у 1943 р. лише 44 роки. Існують також натяки на те (у приватному листуванні), що Мерков сам не дуже спішив повертати до Харкова. Можливо, його поведінка під час розгрому українізації залишила дещо до бажання?

На маргінесі хочемо зауважити, що правильним слід уважати домагання *дітей* репресованих в Україні, виявити прізвища людей, які причинилися до переслідувань (а часто й смерти) їхніх батьків. Це потрібно зробити не з бажання якоїсь помсти чи реваншу (ці люди належать усе одно вже до померлих), але для *документації* історії. Особливо яскраво висловили таке бажання сини двох відомих, знищених військових діячів — Якіра та Антонова-Овсієнка (див. книгу: Антон Антонов-Овсієнко, *Портрет тирана*, Нью-Йорк: в-во "Хроника", 1980).

передусім, адміністративно-організаторською роботою, він уже не мав змоги приймати участі в відновленні демографічної статистики в Україні в 1955-1971 роках, але й після війни він підтримував близький зв'язок з онкологами в Україні й приймав участь у їхніх з'їздах. Як відмітив його біограф М. С. Бедний, українська мова була його другою рідною мовою і, коли тільки міг, він нею користувався. Його друковані праці в післявоєнний період стосуються уже санітарної статистики СРСР у цілому.

Так, один за одним виринають із забуття славні творці й організатори демографічної науки в Україні 1920-их і 1930-их років. Хоч їхні праці стають сьогодні для нас знову приступними лише в російському перекладі, проте, ми маємо нині змогу з ними познайомитися і ґрунтовно вивчити їх. Інакше вони могли залишитися розсіяні по різних виданнях періоду українізації, доступитися до яких дуже важко і в УРСР, і на Заході. А коли взяти до уваги знищення, яких зазнали архіви і книгосховища України під час Другої світової війни, то деякі книги і журнали треба зарахувати до загублених. Тому ми мусіли б бути вдячні таким радянським вченим, як Михайло Семенович Бедний, Петро Іларіонович Багрій, Петро Іванович Пустоход, Валентина Сергіївна Стешенко, В. П. Пискунов, які подбали про те, щоб перевидати принаймні деякі з головніших праць корифеїв української демографії.

Треба сказати, що вчених на рівні тих корифеїв у нас зараз не багато. Всі їхні біографи чи учні підкреслюють величезну ерудицію цих учених, які володіли досконало багатьма мовами, в першу чергу, західноєвропейськими. Знання цих мов давало їм можливість широкого й безпосереднього користування закордонною науковою літературою. Вони належали до тих часливих, що побували з метою продовження своїх студій в Німеччині, Англії чи Франції. Мало того, під час своєї праці в Україні вони часто їздили в закордонні відрядження, були делеґатами на різних міжнародних з'їздах і конференціях, постійно вели жваву кореспонденцію з колеґами в інших країнах, друкували свої праці в закордонних журналах.¹³ На такій діяльності базувалася їхня міжнародна слава, а це теж одна з причин, чому їхні праці ще й сьогодні перевидають у СРСР.

У той же час мусимо пам'ятати про те, що "реабілітація" і "реанімація" творів славних українських демографів чи знавців санітарної статистики проходить дуже повільними темпами і дуже нерівно. Коли велика книга М. Птухи, яка охоплює його найваж-

13. З важливіших журналів (лише періоду початку 1930-их рр.) згадаємо такі: *Revue d'hygiène et de médecine sociale*, *Bulletin de l'Institut international de statistique*, *"Metron"* — *Rivista Internazionale di Statistica*, *Ost-Rundschau*, *Zeitschrift für Krebsforschung*, *Virchow's Archiv*, *Acta cancerologica* та ін.

лівіші праці з демографії України, з'явилася вже в 1960 році (очевидно в перекладі на російську мову, це *Очерки по статистике населения* [Москва: Госстатиздат, 1960], 459 стор.), то сильно обмежений вибір праць Хоменка з'явився лише двадцять років пізніше, аж у 1980 році. Іншими словами, молоді демографи в УРСР тільки 1980 року змогли практично познайомитися із дослідженнями Хоменка, час проскрибування його праць тривав біля *півсторіччя* (1933-1980).

Яскравим прикладом того, як радянські режимні історики мстиво промовчують праці невігідних їм учених є випадок з відомим українським дослідником (єврейського роду) А. Гіршфельдом; він є автором цінної праці *Міграційні процеси на Україні*, що вийшла друком у 1930 році в Харкові у видавництві "Господарство України". Гіршфельд був працівником Економічно-статистичного сектора Держплану УРСР, з чого бачимо, що в науково-дослідній програмі Держплану УРСР було тоді вивчення також демографічних проблем України (серія: *Студії з поля демографії України*). Проте, сучасні бібліографічні показники в СРСР уперто промовчують прізвище Гіршфельда та заголовки його праць.

На перевидання чекає багато праць українських учених-статистиків, наприклад, блискучі підручники основи статистики Р. М. Орженцького чи К. Г. Воблого, праці з демографічної статистики П. І. Пустохода (в співавторстві з К. Воблим), унікальна аналіза перепису населення Києва 1924 року (т. зв. міський перепис 15 березня 1923 року). Треба видати бібліографію до теми демографії України, бо остання ґрунтовна праця в цій ділянці *Демографія України за 1914-1928 рр.* вийшла ще в 1930 році. Опрацював її В. Ф. Резніков, який пізніше вже в 1937 році видав бібліографію до питання переписів населення взагалі. Обидві його компіляції заслуговують також перевидання.¹⁴

Особливо потрібно перевидати праці деяких українських дослідників санітарної статистики, що з'явилися у 1920-их та 1930-их роках у виданнях, які тепер є недоступними. Так, важливу

14. Звичайно, не всі праці славних наших демографів заслуговують на перевидання. Утратили сьогодні вартість, наприклад, праці Птухи про російських статистиків на рівні Ломоносова (sic!) і навіть Журавського. Також В. Воблій і П. Пустохід пробували рятуватися під час розгрому українізації такими працями, як *от Клясики марксизму-ленінізму про закон народонаселення (!)*, над якою вони працювали в 1938-1941 рр.; на жаль (чи на щастя?) манускрипт цієї роботи загинув під час евакуації Києва.

Зате непогано було б видати наново праці, надруковані вже в 1960-их рр., які сьогодні стали теж бібліографічною рідкістю, наприклад, книгу В. В. Бондаренка *Особливості природнього руху населення та шляхи його оптимізації*, або *Труди республіканської конференції українських демографів у Києві, 26-29 жовтня 1966 р. (170 учасників)*.

проблему смертності дітей в Україні досліджували Г. І. Чучукало, П. Н. Чунихин і, насамперед, П. І. Кордобовський (з Харкова). Допомогали С. Томиліну в дослідженні смертності дітей міста Харкова також Р. Ю. Кольнер, С. А. Шаферштайн, Е. М. Каган, Е. Д. Фрідзель. Велику наукову вартість мають далі праці Л. П. Николаєва та О. В. Недригайлова, а також М. Л. Казакевича з питань фізіології дітей дошкільного віку в Україні. Глибокі дослідження демографічної проблеми стану здоров'я населення України, зокрема впливу захворювань (туберкульозом, раком, важкими заразливими недугами) на народжувальність, вікову структуру та виживаність (довголіття) українців проводив Н. С. Морозовський, а також Д. І. Мац та Р. Л. Перліна.¹⁵

Ще два дослідники заслуговують на згадку, хоч обидва належать до дещо контрверсійних, це С. С. Каган та М. Л. Товстолит. Коли в 1938-1939 роках українська демографія була повністю розгромлена, ці два дослідники Інституту демографії ВУАН не лише unikнули терору, але й виплили власне наверх. Розгромові українських демографів передувала в 1932-1933 роках т. зв. дискусія, в якій, згідно з радянською практикою, виступали колеги за факхом розгромлених із обвинуватільними статтями. Каган був якраз автором таких погромницьких статей у пресі, а Товстолит був його асистентом. Як це часто бувало в 1930-их роках (а також у 1948-1952 роках) такі статті мали форму доносу, вони "разоблачали врагов народа". Каган висунув тезу, що в Україні досліджують тільки національні демографічні особливості українців, а занедбують облік здоров'я і статистику щодо "трудящихся", насамперед, колгоспників. У 1935-1936 роках Каган був редактором *Трудів* Інституту демографії (чч. 12, 13, 14) і тоді просовував свою дослідницьку політику. Каган ще в ранніх 1930-их роках намагався подобатися партійним колам. Самі заголовки його праць про це говорять, ось вони: "Лицемірність капіталізму в боротьбі за смертністю" або "Больше внимания учета и статистике на сельском врачебном участке".¹⁶ Товстолит також пише про здоров'я колгоспників, а не селян, і власне обмежується дослідженням

15. Морозовський друкував свої праці в 1924-1933 рр., Мац і Перліна вже в 1935-1937 рр. Мац, як і Мерков, перейшов після війни на роботу до Москви і давав уже статті із всесоюзної тематики (ще й у 1958-1959 рр.). Також вижив чи був реабілітований Л. Николаєв; його останні статті знаходимо вже в 1956 р.

16. Це не єдині його статті такого характеру, їх більше, наприклад, "Медично-санітарна справа в УРСР між 12 та 13 З'їздами рад" або "Лікувальна мережа УРСР за 20 років Великої пролетарської революції", або "Охорона здоров'я перед 22 річницею Великої Жовтневої революції" тощо. Ніхто із шануючих себе демографів тих часів не пописувався такими заголовками статей (а в Кагана за заголовком ішов і зміст).

саме колгоспників. Уже в 1934 році Каган демонстративно пише про травматизм серед робітників України як про проблему, що повинна найперше досліджуватися, і друкує цю працю російською мовою. Тому він швидко займає місце Птухи, Корчака-Чепурківського, Хоменка та інших знищених чи репресованих і в 1939-1960 роках виступає на з'їздах та в журналах як один з головних речників (якщо не головний) української медичної статистики. Про Товстолита ми не знаємо багато. За неперевіреними даними він загинув під час Другої світової війни на фронті. Але, не зважаючи на еквілібристику цих учених, їхні наукові праці мають тривалу вартість, і також заслуговують на перевидання і нашу пильну увагу. До речі, після смерті Сталіна і полегшення режиму, Каган, як і Мерков, повертається, так би сказати, обличчям до України. Він знову співпрацює зі Птухою, навіть публікує разом з ним нову працю в 1955 році, а в 1958-1960 роках оголошує цікаву статистику здоров'я населення України у збірнику Міністерства охорони здоров'я УРСР *Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР* (Київ, 1958, стор. 584-601, українською мовою).

Ми згадали тут лише важливіших українських демографів-гігієністів, сучасників, і часто співробітників Хоменка, Томіліна, Меркова. Дуже нечисленні з них пережили роки терору кінця 1930-их років. За дуже малими винятками¹⁷ їхні прізвища зникають з аналізів праць із санітарної демографічної статистики в Україні. Така ж доля зустріла також дослідників стану населення суміжних з Україною областей Донського та Кубанського військ, досить згадати А. Л. Нордштайна чи Я. Н. Гарбара. Лише головні, вибрані праці цих усіх учених заповнили б легко два-три товсті томи. Більшість їхніх праць були надруковані українською мовою. Але навіть, коли б вдалося, згідно з курсом нинішньої русифікації, видати їх у перекладі на російську мову, вони стали б надзвичайно в пригоді демографам у сучасній Україні.

17. Розслідування, хто власне пережив терор і мав змогу знову працювати після війни, натрапляє на великі труднощі через брак джерел. Але вже приблизний облік виказує, що цих винятків було дуже небагато. Окрім згаданих нами Кагана та Маца, вижив ще, наприклад, Л. П. Николаєв (остання його праця друкована в 1946 р., але передостання в 1929 р., себто в 1930-1941 рр. він був репресованим), гігієніст В. К. Навроцький (студії робітників Донбасу), Б. М. Шкляр (здоров'я і виживаність робітників Дніпропетровщини), П. І. Пустоход, К. Ф. Дупленко, Б. І. Барсуков (білоруський вчений, що працював теж в Україні), і, можливо, І. Г. Баткіс, поруч Меркова, один із видатних знавців санітарної статистики в СРСР, що в 1918-1921 рр. належав до організаторів санітарної статистики в Україні. Пізніше він працював весь час у Москві, але в 1956-1958 рр. співпрацював у декких виданнях Держмедвидаву УРСР. Таких "щасливців" можна полічити на пальцях двох рук.

У зв'язку з появою низки перевидань класиків української демографії постає перед нашими дослідниками в діаспорі на всю величину проблема вивчення голоду в Україні в 1933 році, можливо, також голоду 1921 чи 1947 років, та їхніх наслідків. Незабаром мине сорок років від часу виїзду значної частини української інтелігенції на еміграцію, але досі не з'явилася у нас жадна узагальнююча наукова монографія чи хоча б колективна праця про голод. Але така праця не може з'явитися без попереднього глибокого вивчення і аналізу праць згаданих у цій статті корифеїв української демографії. Їхні праці стосуються у великій мірі якраз періоду, що безпосередньо передував катастрофі голоду (1926-1932 роки). Більше того, головним проектом-проблемою наших демографів і економістів в УРСР передвоєнного періоду була *прогноза* стану населення України на роки 2-ої п'ятирічки (1932-1937), себто період після голоду. Ці прогнози накреслили численні установи в УРСР на переломі 1920-их та 1930-их років, коли ще ніхто не знав, що буде голод. Отже, прогнози росту населення УРСР на 1937 чи 1940, чи пізніші роки, побудовані на різних варіантах проєкцій, що виходили з багатющого й унікального статистичного матеріалу 1926-1930 років, можна *співставити* з фактичним станом населення України, що існував у цих роках. Але ця операція не така проста, як це могло б видаватися.

Тут надто мало прирівняти, наприклад, прогнози Корчака-Чепурківського чи Хоменка, чи взагалі ЦСУ УРСР, щодо всього населення УРСР на 1937, 1940, 1950 та 1960 роки із дійсним станом, який виник у цих роках. Потрібно провести детальну аналізу стану за статтю, віковими групами, одруженістю, народжуваністю дітей, смертністю населення, а далі за зайнятністю, поділом на місто і село та за районними особливостями. Про відокремлення за національністю громадян УРСР уже навіть не говоримо. Треба дослідити еміграційні й міграційні процеси в Україні, особливо в 1932-1941 роках, бо вони міцно вплинули на картину населення України¹⁸ часів переписів у 1937, 1939 та 1959 роках. Навіть до даних перепису 1959 року треба ставитися обережно, зокрема, якщо прирівняти його висліди з прогнозами 1920-их років, інтерпольованими на 1960 рік. Справа не лише в тому, що

18. Звернемо увагу на факт, що під час 1928-1932 рр. середньорічний приріст працюючих міста Москви становив безпрецедентних 24,8%, що говорить про колосальний приплив імігрантів, у тому числі й тих, що тікали від переслідувань в Україні, чи в інших національних республіках. Цей штучний ріст Москви стане ще більше промовистим, коли взяти під увагу, що *природний* приріст населення міста власне впав з 18% у 1925 р. до лише 10% в 1928 р.

перепис 1959 року віддзеркалює колосальні зміни, зумовлені війною 1941-1945, але й в тому, щов ньому приховані такі процеси, як втеча і примусова депортація сотень тисяч українців у різні області РРФСР, або евакуація провідних кадрів у 1941-1942 роках (не відомо точно, скільки власне людей евакуйовано і скільки повернулося з евакуації на рідні землі). Про які масштаби пересування ідеться, говорить факт, що за радянськими даними число всіх евакуйованих доходило до біля 25 мільйонів людей;¹⁹ з Білорусі, яка впала найшвидше, евакуйовано 1,5 мільйона, з Ленінграду 1,8 мільйона, з Прибалтики 443 тисячі. Іншими словами, на всі інші області СРСР (Україна, західні окраїни Росії, Прикавказзя) припадає 21 мільйон. Якщо довільно прийняти, що на Україну припадає лише одна четверта цих евакуйованих, то одержуємо цифру порядку більше 5 мільйонів. Цифра, якомсь приведена В. Щербицьким (три з половиною мільйони евакуйованих, див. доповідь на зборах, присвячених звільненню України від німецької окупації, в Києві, 18 жовтня 1974) є явно зменшеною і необґрунтованою.

Можемо згадати ще один приклад неточности чи навіть невірогідности радянської статистики. Так, щодо людських втрат у війні 1941-1945 років радянські джерела подають, що до лютого 1942 року СРСР втратив "не менше" за 500 тисяч радянських бійців, що померли з холоду і голоду в німецьких таборих для полонених, і натякають, що в 1942-1943 роках загинув ще один мільйон полонених.²⁰ Тимчасом виявилось, що в СРСР або не знали цих

19. Б. С. Хорев, В. М. Мойсеєнко, *Сдвиги в размещении населения СССР* (Москва, 1976), стор. 40. Хорев змушений тут підтвердити цифри, приведені німецькими дослідниками ще під час Другої світової війни. Ф. Габіхт та Ф. Радмер повідомляли в 1942 р., що до вересня 1942 р. радянська влада евакуювала із зайнятих німцями територій 15-17 млн людей (дальших 7 млн евакуювано до половини 1943 р.), див. *Reichsarbeitsblatt* від 5 травня та 12 листопада 1942 р.

20. В. Uralnis, *Wars and Population* (Москва, 1971), стор. 172-173, 175. Уралніс не знав (або прикидається, що не знав), що ще в 1956 р. вийшло аналітичне дослідження Генштабу армії США, в якому сказано, що за тогочасними німецькими військовими повідомленнями з приблизно 3 млн 600 тисяч радянських полонених переведено до таборів полонених у самій Німеччині до кінця лютого 1942 р. ледве виживших кількасот тисяч, див. E. M. Howell, ed., *The Soviet Partisan Movement 1941-1944* (Department of the Army, Pamphlet № 20-244), стор. 110.

Ще вищу, але дуже близьку цифру радянських полонених, загиблих у Німеччині, дає граф Микола Толстой у своїй книжці про насильну репатріацію радянських громадян до СРСР після війни (Nikolai Tolstoy, *Secret Betrayal* [Нью-Йорк: Charles Scribner's Sons, 1978]. Ця цифра налічує 4 млн 250 тисяч (усіх полонених за скрупульозною німецькою статистикою було 5 млн 754 тисячі, живими з них залишилося на кінець війни біля півтора мільйона).

втрат (хоч це була статистика мобілізованих), або навмисне применшували величину цих втрат, щоб притаїти факт масового переходу радянських військ до німецького полону. Бо недавно вийшли друком нові німецькі праці, які вважають, що ці втрати були набагато вищі за ті, що подані в радянських джерелах.²¹

Але, насамперед, перед дослідниками-демографами стоїть завдання встановити масштаби гігієнічних, епідеміологічних, а також еugenічних *наслідків* голодування населення (передусім нашого села) в біологічних процесах відтворення населення, бо жертви цього голодування і його наслідків і ці втрати нашої національної біологічної субстанції, нашого етносу є значно більшими і болючішими, ніж *безпосередні* втрати з причини голодної смерті. І тут завдання не для географів чи істориків, а для висококваліфікованих і досвідчених фахівців санітарної медицини (таких як Томилін чи Мерков), які у тісній співпраці з демографами-статистиками могли б дати обґрунтовану аналізу втрат, спричинених голодом 1933 і, частково, 1932 років.

Ця аналіза буде лише додатком, поясненням до блискучої аналізи, яку дав нам у своїй останній праці й свого рода заповіті наш великий учений-демограф і патріот Юрій Корчак-Чепурківський.²² Після переслідувань та довгого заслання він мав змогу з 1957 року знову працювати в Києві і тут в 1960-1963 роках пише велику працю п. з. *Деякі питання історії і методики перспективних обчислень населення*. Це був якраз час винятково сприятливої лібералізації в СРСР, коли після хрущовського розвінчання

21. K. Steit, *Die Verluste der Sowjetischen Kriegsgefangenen* (Штутгарт, 1980). Детально зreferував цю книгу Михайло Добрянський, див. *Українське слово* (Париж) від 9, 16, 23 та 30 листопада 1980 р.

22. Юрій Корчак-Чепурківський був сином академіка ВУАН Овксентія Васильовича Корчака-Чепурківського (1857-1947), що сам був видатним діячем санітарної статистики і соціальної гігієни в Україні. На високих постах перебував О. В. Корчак-Чепурківський ще перед Першою світовою війною, в 1903-1918 рр. був доцентом Київського університету та професором Київського комерційного інституту. З 1921 р. був професором і деканом Київського університету та керував катедрою Народного здоров'я ВУАН, а також був консультантом Інституту демографії ВУАН. Опублікував багато праць щодо стану населення України, поміж ними, насамперед, Києва з особливим наголосом на питанні охорони здоров'я та гігієни праці. З 1928 до 1934 р. був беззмінним секретарем Президії ВУАН. Зазнав критики та гоніння в 1934 р. Його не лише зняли з посту секретаря Президії ВУАН (переіменованої на АН УРСР), але вивели також із складу Київської міської ради та ВУЦВК. У 1938 р. переходить як консультант до Інституту клінічної фізіології АН УРСР і в ньому, позбавлений всіх впливів, переживає війну. Важко переживав заслання сина (Юрія) до Азії та лихоліття війни. Помер зразу ж після війни 27 листопада 1947 р., не дочекавшись "реабілітації" сина.

злочинів режиму можна було зачіпати в дослідженнях суспільного сектора болючі явища терору 1930-их років. Уже в першому розділі своєї монографії Корчак-Чепурківський дає блискуче порівняння прогноз росту населення України, накреслених Хоменком і Птухою (в 1932 році) і фактичним станом, що мав місце в Україні в 1939 році. Глибока і всебічна аналіза вченого ясно й незаперечно показує кількість людських втрат населення України в 1932-1939 роках. Тому що знищення, як відомо, зазнав у цих роках майже виключно український елемент, зокрема на селі, то цифри, наведені Корчаком-Чепурківським, окреслюють людські втрати якраз українського народу. Більше того, Корчак-Чепурківський задумав вивчити також демографічні наслідки голоду 1932-1933 років та війни 1941-1945 років у картині етносу України в період 1960-1980 років. У третьому розділі своєї монографії він подає нові прогнози стану населення України в перспективі 1961-1965-1970-1980 років, статистично аналізуючи динаміку процесів смертності дітей, особливо дітей до першого року життя, динаміку змін у репродуктивній біологічній ефективності жінок в Україні, можливості довести вік новонароджених немовлят до віку 5 років, перспективи постання в Україні кориснішої вікової структури населення, можливості знизити його смертність і підвищити довжину життя. Бувши тоді членом наукової ради при ЦСУ УРСР Корчак-Чепурківський мав доступ до статистичних матеріалів ЦСУ (наприклад, до даних перепису 1939 року які, поза загальними вибраними цифрами, ніколи не були оголошені), а тому його праця набуває ще більшого значення. Не треба також забувати, що створення і звірення статистичних таблиць прогноз росту населення УРСР вимагає дуже багато розрахунків у різних варіантах, вимагає багато праці (навіть, за допомогою комп'юторів), часу й коштів. Не зважаючи на те, що вчений працював дуже інтенсивно, йому не пощастило закінчити свою монографію. У 1964 році Корчак-Чепурківський важко захворів, і, хоч ще жив, дякуючи піклуванню колег-лікарів біля трьох років (помер 20 серпня 1967 року), науковою роботою вже не міг займатися. Проте, вже навіть три перші розділи його книги становлять собою монументальне дослідження, становлять ніби підсумок величезного знання та досвіду автора в ділянці демографії України. Сучасні демографи матимуть не легке, але благородне завдання продовжувати і далі розбудовувати вивчення стану нашого етносу на такому високому рівні і в такій широкій перспективі, як це робили корифеї української демографічної науки 1920-их та 1930-их років.²³

23. Ніяк теж не можемо забути, що в останніх роках на Заході випрацювано зовсім нові концепції вивчення голодових катастроф, див.,

Під кінець хотілося би зазначити, що деякої перевірки вимагає також фактор *якісного* розвитку української людини. У промисловому виробництві в СРСР тепер багато говориться на тему поліпшення якості виробів, бо тут СРСР найпомітніше відстає від Заходу. Але питання покращання якості людини (фізіологічної і психічної) є все ще *табу* в комуністичній системі.²⁴ Тимчасом дослідження, здійснені в останніх роках на Заході, зокрема в Америці, показують, що з ростом добробуту, ступеня освіти чи навіть ступеня демократії, не завжди добре сполучаються фізичний й розумовий розвиток молодих поколінь. За несприятливої комбінації згаданих факторів приходить інколи навіть до свого роду дегенерації виду *homo sapiens*.²⁵ Наприклад, із швидким ростом урбанізації настає послаблення фізичного стану людини (вплив нездорових міських умов життя і праці, забруднене навколишнє середовище тощо). Усунення неписьменности ще не говорить про те, яку літературу читатиме освічена людина; через брак попиту може наступити зниження рівня органів друкованого слова. Нова пересічна людина в Україні може виявитися менш якісною за наших здорових селян, скажемо, 19 сторіччя.

Тому потрібно провести *додаткові* дослідження процесів якісного росту нації. Уже в 1926-1960 роках в УРСР наступили великі зрушення, наприклад, у типі захворювань та причин смертності населення. Так, захворювання туберкульозом зменшилися дуже разюче, зменшилися також випадки рахітичних та ревматичних захворювань, але дуже високо піднеслися захворювання серцево-судинної та дихальної систем та захворювання раком.

наприклад, Pierre Spitz, "Silent Violence: Famine and Inequality," *International Social Science Journal*, Vol. XXX, № 4, 1978, стор. 867-892.

24. У процесі розвитку поступового розкриття трагедії демографічного заламання російського народу це табу мусить теж зникнути. Автори найновіших праць у СРСР вказують уже на недоліки і шкоди виховування "одиначків" у сім'ї (ріст егоїзму майбутнього громадянина СРСР, його безоглядності до інших, незрозуміння соціальних проблем), на недоліки здобуття вищої освіти "за всяку ціну", шкоди матеріалістично-шкурницького підходу батьків до їхньої професійної кар'єри, на шкоди в державі, спричинені *фізичним і психічним каліцтвом* дітей, що виростають у нездорових умовах роз'єднаної родини, або без опіки батьків узагалі (див. К. К. Баздырев, *Простое уравнение: муж + жена = семья* [Москва, 1981]; З. К. Васильева, *Образ жизни городской семьи* [Москва, 1981]).

25. Такі відомі демографи як Лорімер, Осборн, Ленц, Сакс та ін. обрахували (в %) відразу після війни на базі порівняння народжуваності у відсталих країнах та передових, розвинутих (теорія т. зв. диференційованої плодовитості), наскільки населення землі щорічно слабшає інтелектуально (див. критику цієї теорії в консервативних авторів: А. Я. Боярский, П. П. Шушерин, *Демографическая статистика* [Москва, 1955], стор. 166).

Також виразно збільшилися випадки захворювань сенсів відчуття (зір, слух, горляно-носова система), і, що найбільше турбує, випадки важких психічних захворювань (у 1926-1960 роках вони вирости в чотири рази!). Тому в контексті дослідження *квантитативного* і *квалітативного* росту нації, при всіх проєкціях розвитку в майбутньому корисно було б ввести коефіцієнти (показники) якісних змін населення України. На перший погляд таке завдання виглядає дуже важким, але в минулому демографічній науці в Україні ми маємо приклади того, що такі обстежування проводилися вже в 1920-их і 1930-их роках і статистично оцінювалися.²⁶ Між іншим, відомо, що в демографії розвинулося багато нових напрямів, особливо за останні двадцять років, і наші дослідники повинні застосувати ці нові засоби і в площині вивчення стану населення сучасної України.²⁷

26. Тут просто напрошується завдання *привіняти* результати досліджень фізичної і психічної структури українських дітей дошкільного віку на протязі 1920-1930-1940-1970 рр. З'являлися ж такі праці з цієї проблематики, як І. Починкової у *Віснику охорони материнства і дитини*, ч. 2-3, 1922, збірник *Діти дошкільного віку* під ред. Л. П. Николаєва (Харків, 1929), праця Ф. Гроссера про стан у 1933-1934 р. у жур. *Профілактична медицина*, ч. 5, 1935, праця А. М. Меркова про дітей Харкова на передодні Другої світової війни у жур. *Гігієна і здоров'я*, ч. 4, 1941, праці О. Ф. Салохвалої про фізичний розвиток дітей теж Харкова в 1956-1957 рр. у збірнику *Наукові праці* (Харків: Інститут охорони материнства ім. Н. Крупської, 1958), і вже найновіші праці Р. М. Грінберга та Н. А. Вітрука 1974 р. у збірнику *Состояние здоровья населения*, Київ, 1974, та праці Г. І. Яковенка (і співробітників), О. М. Ціборовського, В. П. Неделька, Е. І. Беннікова (і співробітників) про явище акселерації (прискороного) фізичного розвитку дітей в Україні в 1960-их рр., див. *Труды VIII Съезда гигиенистов УССР* (Київ, 1971).

27. Цікавий скорочений виклад головних напрямних сучасної демографічної науки на Заході знайде читач в нарисі "Determination of Fertility. A Note on Priorities," *Population and Development Review*, Vol. VII, № 2, June 1981, стор. 311-324, або в статті Kingsley Davis, "Population Policy and the Theory of Reproductive Motivation," *Economic Development and Cultural Change*, Special Supplement, 1977, стор. 159-179. З другого боку, стаття, наприклад, Йорама Бен-Пората інформує нас, наскільки мотивація демографічних досліджень у США *відходить* від класичних засад мотивації, див. Yoram Ben-Porath, "The F-Connection: Families, Friends and Firms and the Organization of Exchange," *Population and Development Review*, Vol. VI, № 1, March 1980, стор. 1-30.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

ЮЛІЙ МАРГОЛІН

(ДО ДЕСЯТИРІЧЧЯ З ЧАСУ СМЕРТИ)

І. Кутієль

1

Микола — вчитель української мови, бібліофіл, мрійник, що знав на пам'ять Гомера, тонкий знавець і цінувальник української поезії. Звичайно, він потрапив до табору за "націоналістичний ухил". Йому було тоді близько 35 років, а в 40 це був уже інвалід, виснажений, гостроносий "доходяга" з синіми губами і трупним свинцевим кольором обличчя. Але його дух не зламався.

Зіщулений якимось на лаві біля груби, він почав нашіптувати початок Іліади — і його почув інший інтелігент. Вони познайомилися, а потім і заприятелювали. Цій дружбі ми завдячуємо всі відомості про Миколу, які дійшли до нас. Його товаришем у біді був Юлій Марголін, доктор філософії, сіоніст, учень Герцля та Жаботинського, публіцист і літератор. Ті нечисленні сторінки його книги *Путешествие в страну зе-ка (Подорож до країни зе-ка)*, які присвячено Миколі, не лише створюють образ, а й порушують загальні проблеми, що виходять далеко поза рамки особистих взаємин одного українського та одного єврейського інтелігентів. (Прізвища Миколи Марголін не назвав, побоюючися, мабуть, зашкодити людині, яка тоді ще перебувала у "Великій Зоні").²

Єврейський та український народи мають свої старі і недобрі порохунки. Важко уявити, що може примусити єврея в широкому

І. Кутієль (псевдонім) народився 1920 р. в центральній Росії. Працював у різних російських містах на заводах, у конструкторських бюрох, у науково-дослідних інститутах. Відбув 10 років в ув'язненні за політичним звинуваченням. 1975 р. виїхав до Ізраїлю. Нині живе в Єрусалимі. Переклад з російського оригіналу І. Клейнера.

Друкуючи статтю І. Кутієля як важливе джерело інформації про погляди видатного єврейського журналіста, редакція застерігає, що вона поділяє не всі тут висловлені думки.

1. "Доходяга" (від російського слова "доходить" — наближатися до смерті) — людина, яка перебуває на межі загибелі від фізичного виснаження. — *Ред.*

2. "Великою Зоною" (на відміну від "малої зони" — табору) радянські в'язні називають територію СРСР. — *Ред.*

світі цікавитися українською культурою і навпаки. А проте, в радянському таборі були братами євреї та українець.³

Так писав Марголін. Про це братерство він розповів коротко, але сильно. Микола —

був дещо міцніший від мене і тому допомагав мені згрібати глицію, допомагав у побуті, в тих дрібницях, від яких залежить настрої і самопочування людини. Я відчув, що маю спільника в бараці, і прихилився до нього з усією ніжністю, на яку було ще здатне моє охляле, здичавіле серце. [...] У січні 1944 р. бригадир хроніків Шульга, який доброзичливо ставився до Миколи, запропонував йому працю в сховищі городини. Микола відмовився стати до праці без мене.⁴

Мабуть, лише той, хто сам був на Архіпелазі, може сповна оцінити міру людської солідарності, що про неї тут оповідається. Було б помилкою думати, що цих людей об'єднало лише спільне лихо. У тій самій книжці є розповідь про "диспут" з тими в'язнями — радянськими обивателями, антисемітами — які лише те знали про євреїв, що це — "хитрий народ". Певна річ, антисемітизмові в таборі допомагала можливість "помститися" на невинних: адже табірне начальство ніколи не карало за антисемітські витівки. Але цікаво, що конфлікт злагіднив якийсь Васька, якого всі вважали за свого і який знав про євреїв дещо більше, ніж інші мешканці бараку. "Різні бувають євреї", — сказав він.

Ворожість до чужого, незнайомого — факт, добре відомий в психології. Ця якість виступає то гостріше, що нижчий рівень культури (цей рівень не слід плутати з рівнем спеціальної освіти). Марголіна та Миколу поєднувало насамперед те, що обидва вони були інтелігенти, тобто люди, які мислять самостійно і незалежно і схильні пізнавати й приймати нове. Саме це допомогло їм подолати мур взаємного незнання, що стояв між ними. Про височінь цього муру можна здогадатися хоч би з того, що Марголін, цей гуманітарник з європейською освітою, не мав майже жадної уяви про українську культуру. Микола —

перший навчив мене шанувати українську культуру, яка виховала таких людей. Його культ українського слова передався мені. Від нього я вперше почув імена Максима Рильського, Павла Тичини та інших, і в живу плоть втілилися для мене імена Франка або Марко Вовчок. Ці імена [перед тим] я чув, але нічого не знав про них.⁵

3. Ю. Марголін, *Путешествие в страну зе-ка* (Нью-Йорк: в-во ім. Чехова, 1952), стор. 323. "Зе-ка" — так у радянських таборах називали в'язнів (скорочення від російського слова "заключенный" — ув'язнений).

4. Там таки, стор. 322-323.

5. Там таки, стор. 322.

Чи варт казати, що численні — і навіть інтелігентні — українці мають таке саме невиразне уявлення про єврейську культуру? Згадую курйоз: деякі мої товариші в таборі, православні християни, були надзвичайно здивовані, почувши, що Ісус Христос був євреєм. Але лише нечисленні люди мають мужність так одверто визнати обмеженість своєї освіти, як це зробив Марґолін.

Зі свого боку Марґолін навчав Миколу англійської мови, і за рік той вже самостійно читав англійські книжки. Навесні 1944 року Миколу забрали до іншого табору, і друзі розлучилися — назавжди.

Нам залишається сподіватися разом з Юлієм Марґоліним, що прийде ще час, коли українці та євреї зустрінуться на світовій арені не в концтаборі і не за умов погрому або нелюдського пригноблення, а як вільні народи.⁶

Сприяти всіма силами наближенню цього часу — наш спільний моральний обов'язок, також перед пам'яттю таких людей, як Юлій Марґолін та Микола, який

міг би бути діячем єврейсько-українського зближення або культурного зв'язку. Але слід його загубився в підземному царстві...⁷

Мені здається, що певним внеском до взаємного пізнання й зближення наших народів буде увага українського читача до особи й творчості Юлія Марґоліна, — увага, що її я сподіваюся збудити.

2

Юлій Борисович Марґолін був однолітком сторіччя. Він народився 1900 року в Пінську, в родині лікаря. 1925 року скінчив Берлінський університет із званням доктора філософії. 1939 року переїхав з родиною до Тель-Авіву. Того ж таки року поїхав до Пінська відвідати батьків і потрапив під радянську окупацію. Шість років відбув у в'язницях, таборах та на засланні. 1946 року повернувся через Польщу до Палестини. 1949 року Економічна рада Об'єднаних Націй слухала його свідчення про примусову працю в СРСР. 1950 року він виступив у Парижі на суді як свідок проти журналу *Леттр франсез*: журнал звів наклеп на письменника-антифашиста Руссе, який оприлюднив матеріали про радянські "виправно-трудова" табори. 1951 року на Конґресі діячів культури в Бомбеї Марґолін домігся ухвалення резолюції проти системи концтаборів взагалі і в СРСР зокрема. Помер Марґолін у Тель-Авіві 21 січня 1971 року.

6. Там таки, стор. 323.

7. Там таки.

Марголін — автор кількох книжок і сили статей, нарисів та етюдів, опублікованих у російськомовній пресі в Ізраїлі, США, Франції.

3

Книгу *Повість тисячоліть. Короткий нарис історії єврейського народу* видано 1973 року. Виклад охоплює період від біблійних часів до Сінайської війни 1956 року. Праця відзначається багатством фактичного матеріалу та майстерною літературною формою. Але головна її вартість — позиція автора, який поєднав націоналізм в його найшляхетнішій формі з властивою справжньому інтелектові широчинню поглядів, яка, однак, ніколи не перетворюється на всетравність і безпринципність. Український інтелектуаліст погодиться, мабуть, з таким твердженням:

Петлюра не організував винищення євреїв, але його трагічною і мимовільною провиною було те, що він не зміг стримати своє військо від погромів.⁸

Це сказано про людину, яку донині багато хто вважає за найодіознішу постать, пов'язану з трагедією єврейського населення України під час громадянської війни. Трагічним збігом обставин (а також і наслідком антиукраїнської пропаганди) справжнє політичне й особисте обличчя Петлюри спотворено. Дійшло до того, що єврей, який висловлює позитивну думку про Петлюру, наражається на небезпеку дістати серед свого народу репутацію відступника. Але Марголін у *Повісті* щораз висловлює такі "ризиковані", але в ґрунті речі глибоко правильні думки. І так написана вся книга.

У вступній статті до *Повісти* М. Занд пише, що сам Марголін уважав її за свій головний доробок. Психологічно це легко зрозуміти: треба було витратити безліч часу й сил, щоб підпорядкувати собі такий величезний матеріал. Але попри це "головна книга" Марголіна — це *Подорож до країни зе-ка*, книга, яка вимагала не лише часу й праці, а самого життя.

Подорож належить до жанру, який можна назвати "літературою без літератури". Жадної белетризації, жадних видимих художніх засобів. Просте щире свідцтво про пережите й бачене. Але ми навч бачимо видива таборів та галерію людських типів, що сприймаються як художні образи. Перше, що впадає в око — це щирість і правдивість автора, а ще — бездоганність його моральної позиції. З цього погляду *Подорож* можна

8. Ю. Марголін, *Повість тисячоліть* (Тель-Авів: Товарищество для увековечения памяти Ю. Б. Марголина, 1973), стор. 366.

поставити поруч з творами В. Короленка. Марґолін і Короленко, як здається, належали до того самого типу інтелігентів-гуманістів. Може саме тому *Подорож* не лише допомагає устійнити факти, а ще й дозволяє збагнути на їхній підставі, що таке радянський режим у його глибинній суті. На жаль, і сьогодні можна ще зустріти радянологів та соціологів, які базують свої теорії, насамперед, на таких ознаках, як, наприклад, карколомні технічні досягнення, — і в наслідок цього доходять висновку, що СРСР не надто відрізняється від США. Якщо виходити з того, що "вовка ноги годують" і вважати ноги за головну ознаку вовка, то він не дуже відрізняється від стільця і майже зовсім не відрізняється від вівці...

Марґолін перебував у таборах у той час, коли головна маса радянського населення вже не вбачала в політичних в'язнях "ворогів народу", але самі ці в'язні ще не усвідомили себе як ворогів радянського ладу і, відповідно, мали великий страх, але слабку правозахисну реакцію. Це виявлялося і в побоюванні якось виказати політичну нельояльність перед начальством, і в нездатності боротися проти "стукацтва", і в невмінні об'єднатися для оборони від "блатних", які тероризували політичних в'язнів. Марґолін напрочуд рельєфно змалював психологічну атмосферу радянського табору за тих часів. Я ще застав її наприкінці сорокових років. Злам у масовій психології зеків почався, здається, між 1948 та 1950 роком. А 1952 року я бачив його вже досить виразно. Звичайними стали вже не запевнення, що я, мовляв, цілком радянська людина, хоча й сиджу за політичною статтею, а каяття, що раніше не боровся проти цього режиму через страх перед тюрмою, до якої все одно потрапив ні за цопову душу. І помітно частіше стали траплятися люди, які зросли за радянської влади і свідомо намагалися проти неї боротися.

Марґолін зумів уникнути спокуси героїзувати заднім числом себе і своїх товаришів у біді. Але його книга чудово висвітлює проблеми етики та гуманізму за умов майже первісної боротьби за існування. Є незабутнім нещадно правдиве оповідання, що майже дослівно відтворює ситуацію з Гмари:⁹ лікар у табірному стаціонарі бачив, що злиденного додаткового харчового раціону не досить, щоб урятувати двох, які вмирали від виснаження. І він мусів удатися до трагічного рішення: віддав подвійну порцію додаткових харчів Марґолінові, в якого десь далеко, в Тель-Авіві, була родина, і залишив напризволяще другого — одинака, за яким ніхто не плакатиме на волі.

Людині досить рідко доводиться вибирати між добром і злом.

9. Гмара (Гемара) — частина Талмуду, який складається з Мішни і коментаря до неї — Гемари. — Ред.

Найчастіше доводиться обмежуватися на виборі меншого з зол. І треба мати не абияку мужність і чесність думки, щоб узяти на себе відповідальність за це зло. Складні й болючі, ці проблеми до того ще сильно заплутані — також і визначними письменниками. Марголін тут виступив гідним продовжувачем гуманістичної традиції, яку в російській літературі найкраще висловив Короленко, а в українській — наскільки відомо авторові — Коцюбинський.

Подорож до країни зе-ка вийшла в світ 1952 року, майже 30 років тому. Це — не малий строк. Відтоді література про радянські табори збільшилася незчисленно. Досить згадати твори Солженіцина, що стали вже клясичними, і годі перелічити всі мемуари на цю тему. Попри це, книга Марголіна аніскільки не застаріла. Навпаки, можна з певністю твердити, що її досі належно не оцінено.

4

Публіцистика Марголіна зібрана в книжці *Несобранное*, виданій 1975 року. Тут нариси про Ізраїль, політичні нотатки, статті про проблеми радянського єврейства, про боротьбу за права людини, про сіонізм, етюди про Пастернака, Мандельштама, Солженіцина, філософський есей "Про неправду". Варто відзначити також видану окремою брошурою блискучу статтю "Діяма́т", де проілюстровано антинауковість цієї теорії, яка за життя моєї генерації завжди і незмінно зазнавала банкрутства в кожному зіткненні зі справжньою наукою.

У публіцистиці Марголіна єврейські національні проблеми трактовано з загальногуманістичних позицій на тлі ширших проблем демократії та людських прав. Варт нагадати, що сіонізм — демократичний рух, що відстоює національні права єврейського народу і здійснює його право на самовизначення на землі Ізраїлю — землі, з якою єврейський народ пов'язаний чотири-тисячолітньою релігійною та культурною традицією. І доречно підкреслити, що провідні сіоністи (Герцль, Жаботинський та їхні послідовники) були безумовними прихильниками громадянської рівноправності арабів і ніколи не ставили питання про вигнання їх з Палестини.

Живий історичний зв'язок [...] полягає в засаді всіх єврейських домагань Палестини [...] євреї зі свого боку ніколи не заперечували прав арабського населення країни, створених тринадцятисторічним перебуванням.¹⁰

10. Ю. Марголін, "Тель-Авівський бльокнот" (1958 р.), *Несобранное* (Тель-Авів: Товарищество для увековечения памяти Ю. Б. Марголина, 1975), стор. 24.

Не міг бачити ворга в єврейському відродженні арабський селянин, якому нічим не загрожувала єврейська ініціатива в країні.

Навпаки, для нього вона була прикладом, давала заробіток, нічого в нього не забирала і все обіцяла. Нема жадних розумних підстав для чвари між Ізраїлем та арабським населенням країни.¹¹

Та, на жаль, люди занадто часто керуються не розумом, а пристрастями та інстинктами. Так звані "палестинські біженці" — це головне ті й нащадки тих, хто втік, спокусившись обіцянками, що

коли вони повернуться з переможними арабськими арміями, все єврейське господарство буде віддане їм "на поталу і грабунок".¹²

Але армії арабів виявилися аж ніяк не переможними, і "біженці" лишилися ні з чим. Їхні арабські "брати" не дозволили їм вільно жити в своїх країнах, а поселили в таборах. Два таких колишніх табори я бачив біля Єрихону, по дорозі на Тверію. Глиняні хижі, в яких добрий господар навіть худобу не триматиме. Навіть бараки в радянських концтаборах, де я провів стільки років, були куди кращі.

Араби Центральної Галілеї не послушали закликів їхніх керівників 1948 року і не покинули Палестину. [...] Вони залишилися на своїх місцях, про що нині не мають підстав шкодувати. Вони обробляють усі придатні для обробки землі Горішньої Галілеї.¹³

А "біженці" перебувають цілковито під владою своїх ватажків — безвідповідальних політиканів, що вербують кадри вбивць серед них та їхніх дітей. Серед терористів, захоплених ізраїльтянами, були такі, яких готували в спеціальних школах від дев'ятирічного віку.

Здається доречною така паралеля. 1917 року "прості радянські люди" (щоправда, так їх стали називати пізніше, а тоді це ще були "пролетарські і трудящі маси") ринули за Леніновим гаслом "грабуй награване!" Врешті (і, очевидно, внаслідок) вони опинилися в "зонах" — малих і великих — у безправ'ї та злиднях. Їхніх дітей виховували на прикладі Павлика Морозова, який доніс на свого батька. Холопи, вони несуть на багнетах рабство для всіх, до кого дотягаються лабети радянської імперії.

Виникає ще й інша паралеля: наглядачі, що їхнє життя проминає тинянням в'язничними коридорами і зазиранням в очка камер. Вартові, що стирчать на вежах. Охоронці. Люди, чиє життя мало відрізняється від життя сторожових псів. Люди, що дозволили перетворити себе на сліпе знаряддя пригнічення й

11. "У третьому десятиріччі" (1970 р.), там таки, стор. 172.

12. "Горами й долинами" (1961 р.), там таки, стор. 109.

13. Там таки.

визиску інших людей, співчуття не викликають. Не викликають вони і заздрости, навіть у в'язнів, яких вони охороняють і катують. Протягом багатьох років життя на Архіпелазі я жадного разу не позаздрив їм.

Я свідомо кажу про "радянських людей", а не про росіян. Попри російський в історичній і мовній площині характер радянської імперії, вона перетворює на сторожових псів неросіян так само, як і росіян. Характеристична особливість тактики комуністів у багатонаціональній імперії — нищення національних культур руками "національних кадрів" коляборантів. Сталін навчав, що лише російські комуністи можуть успішно розгромити великоросійський шовінізм і лише комуністи національних меншин — "місцевий націоналізм". Щоправда, про "російський великодержавний шовінізм" з часом забули і зосередилися на боротьбі проти "місцевих націоналізмів", а під прикриттям цієї боротьби російський шовінізм явно зростає. Зростає і місцевий націоналізм, але цього разу всупереч офіційній політиці. Однак, за цих потворних умов російська культура — якщо казати про справжню культуру, а не про її радянські сурогати — деградує так само, як і культури неросійських народів.

Стаття Марголіна "Єврейська релігія в СРСР", в якій ідеться про роллю горезвісної "єврейської секції" в розгромі єврейської культури, нагадає українському читачеві подібні епізоди з історії України. Ті самі методи, ті самі наслідки і часто — та сама доля коляборантів, які, виконавши свою роллю, були потім знищені в Сталінових катівнях. У випадку з євреями все було особливо чітко й послідовно. Ні одна нація в СРСР ніколи не мала гучно деклярованого "права націй на самовизначення", але євреїв не визнавали навіть за націю — згадаймо працю Сталіна *Марксизм і національне питання*.

Думку про ворожість тоталітаризму та лівих течій інтересам національних рухів Марголін висловив ясно й чітко:

Наша ліва викривала ідею братерства народів і підмінила її ідеєю братерства тоталітарних сталінських зграй. Цю підміну треба викривати і боротися проти неї, бо тоталітаризм у будь-якій формі — нацистській чи сталінській — поневолює народи і волю особи, принижує людину і суперечить усьому, що дороге нам.¹⁴

Підкреслена тут подібність радянської системи до гітлерівської колись морально вбивала комуністів старшої генерації, що сиділи по таборах. Сучасних червоносотенців ця подібність аніскільки не бентежить. Вони її усвідомлюють і — в неофіційних розмовах — навіть визнають. Їх така система цілковито

14. "Назустріч бурі" (1952 р.), там таки, стор. 330.

задовольняє. Але в ідеологічній фасаді антигітлерівська пропаганда досі виконує ролю злочинського маскувального засобу — галасування "тримай злочія!" І тому залишається гостро актуальним пояснення, що сьогодні головний ворог людства не розгромлений тридцять п'ять років тому гітлеризм, а комунізм, який підважує західню демократію зсередини і вже захопив владу на великій частині планети:

Гітлеризм кинув одвертий виклик родині європейських народів. [...] Він свій злочинний режим не ховав і нікого не обдурював. [...] Радянська табірна система є невидимою скрадливою системою, якої не відає європейське суспільство, хоча мікроби страшної хвороби вже промкнулися в середину його культури [...] вона як змій підпозає до людини під машкарою демократичної фразеології, соціалістичних гасел, високого прапора, на якому написане слово "мир". [...] Для майбутнього європейської демократії радянські табори багато небезпечніші, ніж були гітлерівські з усіма їхніми страхіттями. Доти, доки вони невидимі, — зростатиме число їхніх наївних і обдурених оборонців. [...] Коли горить будинок, ніхто не думає про те, щоб лікувати хворого, який перебуває всередині. Насамперед рятують його від вогню, а вже потім від хвороби, яка його мучить. Алеж кожний розуміє, що важка хвороба небезпечніша, назагал, для життя, ніж пожежа.¹⁵

Численні відомості про радянські табори, опубліковані від того часу, як Марґолін написав ці рядки, лише потверджують його аргументацію. Чи може демократія встоятися проти тоталітаризму?

За наших часів помітно поширилася досить стара думка, що протистояти диктатурі може лише диктатура. Цією думкою намагаються пояснити капітулянтство західноєвропейських держав і невдачі зовнішньої політики США. І тому сьогодні цілком актуальні статті Марґоліна про суд над комуністичним журналом *Леттр франсез*. Комуністи — адвокати і звинувачувані — зробили все можливе, щоб зірвати процес. Попри це і попри потурання суду, вони зазнали поразки. Ганьбою вкрив себе тоді відомий фізик і не менш відомий комуніст і "борець за мир" Жоліо-Кюрі. Він у пресі зрікся свого попереднього листа в обороні Вайсберґа — колишнього комуніста і колишнього учасника Варшавського повстання, який виступив на процесі як свідок обвинувачення. Процес наочно довів, що цілком можливо протистояти інфільтрації комунізму, залишаючися в рамках демократії. Ба більше, він продемонстрував наступальні можливості демократії, що їх досі, на жаль, майже не використовують.

15. "Чи можна порівняти гітлерівські табори з радянськими?" (1950 р.), там таки, стор. 253.

Апологети "країни зе-ка" виявили на процесі не лише свій цинізм:

[...] відомого комуніста Жана Ляффіта [...] запитали "Ось ви не вірите розповідям про Колиму [...] але якби це виявилось правдою, чи ви змінили б своє ставлення до радянського ладу?" — "Навіть і тоді ні" [...] — відповів він і пояснив: "Злочинна матір все одно залишається матір'ю".¹⁶

Справді

не можна бути водночас добрим комуністом і доброю людиною. Мусиш вибирати.¹⁷

Жан Ляффіт наочно продемонстрував

докорінну різницю між чесними людьми, які можуть помилятися і знають про це, і політичними бузувірами сталінського (і не лише сталінського) типу, для яких "правда" — це партійна газета, хоч би що в ній писали.¹⁸

Не спрощуймо однак: люди, подібні до Ляффіта, здатні викликати симпатію до себе. Це тому, що вони — "люди чести";

Честь [...] це принцип вірності певному колективі. Існує честь станова, честь національна, честь прапора і честь партійна. Один каже: "Чи має вона рацію, чи ні, але вона — моя країна!" Інший каже: "Чи має вона рацію, чи ні, але вона — моя партія. Зберегти вірність їй за будь-яких обставин — для мене справа чести!" На противагу до цього сумління — принцип індивідуальний. Нема колективного сумління, колектив ураховує лише свої норми, закони, настанови. А сумління вимагає самостійного рішення. Люди, що не мають сумління, були за всіх часів, але лише за нашого часу розмножилися люди, які пишаться браком у них сумління і боронять своє право не брати його до уваги. [...] Щось не гаразд з колективною честью, якщо вона вимагає жертв від сумління. У нас є партії, що вимагають жертви сумління в ім'я фальшиво трактованої партійної лояльності.¹⁹

У чому ж полягає причина прокомунізму і просоветизму на Заході? Чому розмножилися "люди чести" без сумління, подібні до Жана Ляффіта і Жоліо-Кюрі?

Їхня свідомість нагадує вішак, на якому висить сила строкатих ганчірок: треба все зняти, щоб побачити простий цвях, на якому це висить. Доки цвях не виявлено, годі маніпулювати ганчірками, перетрушувати їх, пояснювати, що вони не на своєму місці. Людина,

16. "Про негідників" (1952 р.), там таки, стор. 273.

17. "Наука з минулого" (1962 р.), там таки, стор. 116.

18. Там таки, стор. 115.

19. "В ім'я чести й сумління" (1957 р.), там таки, стор. 232.

звернена до сталінізму, завжди знайде те чи те псевдорациональне пояснення своєї симпатії. Якщо ми зірвемо з цвяха одну ганчірку, вона замість того повісить іншу... [...] Якщо ми бажаємо зрозуміти суть західних симпатій до системи, що знищує засадничі цінності Заходу, не треба боятися слова "перверсія".

Симпатії до сталінізму випливають з процесу внутрішнього гниття та розкладу, який почався і, можливо, завжди певною мірою відбувався в європейській культурі. [...] Те, що об'єктивно робить можливою перверсію оборонців сталінізму — це політичне і економічне послаблення Європи, яке сприяє розмножуванню настроїв розпачу й занепаду, а з іншого боку — факт створення за межами Західної Європи величезної сили, яка імпонує масам та інтелігенції своєю динамічністю та ефективністю [...]. Кожна всепереможна сила знаходить своїх коляборантів. Існує спектр коляборації: від вступу до партії до напіввизнання, від тонких лестощів і хвали "ліберальних" європейців і до "неутралізму", який виключає активний опір злу.²⁰

Факти, про які казав Марґолін, стосуються до минулого, але думки, які він висловив з приводу цих фактів, сьогодні актуальні чи не більше, ніж тоді, коли їх висловлено. Попередній виклад дає досить прикладів, але не можу втриматися, щоб не навести ще один:

Треба відбути кілька вечорів у розмовах з такими людьми [колишніми радянськими в'язнями. — *І. К.*], щоб відновилося притуплене роками почуття ненависти й огиди зраї, що править у Росії та її режиму. П'ятсот американців їдуть зі США на "фестиваль молоді", а з Ізраїлю двісті. Ці люди не відчувають ні ненависти, ні огиди, і ми не спроможні розтлумачити їм, у чому річ.²¹

Якби не слова "фестиваль молоді", можна було б подумати, що це написано не 1957 року, а 1980, перед олімпіадою.

Завдяки глибині й чіткості думки статті Марґоліна ще довго залишатимуться актуальними. А універсальність принципів, з якими він підходив до проблем, що могли б здаватися вузько-національними, робить ці статті потрібними читачеві будь-якої національності, надає їм загальнолюдської цінності.

Нема сумніву, що українські національно свідомі інтелігенти хочуть адресувати українській молоді заклик, з яким Марґолін багато років тому звернувся до молоді єврейської і сенс якого можна коротко сформулювати так:

Треба засновувати національну гордість не на тому, що нас відокремлює від інших народів, а на тому, що нас з ними поєднує. Не

20. "Чому?" (1951 р.), там таки, стор. 262, 264, 265-266.

21. Там таки, стор. 13.

можна боротися за національний ідеал, не борючися водночас за перемогу демократії в усьому світі.

Поширюйте національну свідомість, шукайте шляхів до співпраці з народами на ґрунті рівності й взаємної допомоги, навчіться простягати один одному руку, як товариші в спільній справі.

Навчіться формулювати свої цілі й прагнення, щоб вони були зрозумілі й викликали симпатії в друзів людства.

Цим зверненням я хочу закінчити своє слово про Юлія Марґоліна.

Подорож у «Шевченків край»

Юрій Лавріненко

1. Вступні уваги

Пам'ять зберігає тільки суттєве з пережитого й передуманого в царині *Кобзаря*. Тут нема претенсій на наукові уточнення, за які була б щира подяка добрим уважним читачам.

"Шевченків край". Цю назву запозичую з назви щотижневого часопису, що виходить, здається, з 1960-их років у стародавньому, колись повітовому, тепер районному місті Звенигородка на Київщині, 22 кілометри від села Кирилівки, тепер село Шевченкове. Тут поет не тільки народився, а й підростав та був перейнятий незвичайною довічною любов'ю до своєї такої ж постійно свободолюбної, як і постійно поневоленої країни, і навіть — до її незаслуженої невільничої Долі. "Край", отже, людський, духовий і властиво безмежний. Силою сліпого випадку мені судилося століття пізніше в тому обширі народитися, підростати й спостерігати, як місцеві люди любили й співали, немов власні народні, пісні, поезії свого геніяльного поета-земляка. А коли настала революція 1917 року, то й безстрашно йшли на бій за здійснення його закликів до самовизволення України. Тут, мабуть, уперше зродилося моє уявлення про народне й зокрема Шевченкове глибинне в часі відчуття історії й історичної Долі цієї країни. Це спомин про те, як місцеві люди часом сприймали поета, його глибоке *місцеве закорінення*, що дало поетові можливість дійти до всеукраїнського й загального значення. Може, в подібній свідомості з'явилися своєрідні народні пам'ятники поетові. Пригадується й тепер: у чарівних, як парки, перелісках Лісостепу з його глибоким ґрунтом та щедрим сонцем, народ зберігає як символи так звані "дуби Шевченка". Столітні ще до Шевченка, який під ними бував сам, столітні ще й після нього, глибоко закорінені, широко розгалужені кроною, довговічні. Символи "омісцєвлення" і водночас експансії розгалуженої крони... У Шевченка й справді фактор "омісцєвлення" щасливо сполучається з іншими, протилежними факторами. Наприклад, що "весь рід матері Шевченка був із бойків, що в ньому була примішка крові карпатських верховинців".¹

Текст промови на Шевченківському зібранні УВАН. Нью-Йорк, 29 березня 1981. — Ред.

1. Павло Зайцев, *Життя Тараса Шевченка* (Мюнхен, 1955), стор. 8-9.

Або: що "У Варшаві Шевченко достатньо вивчив польську мову".

В Петербурзі в Академії, "Шевченко вчиться французької мови, перечитує книжки (історія всесвітня й українська, можливо, шукаючи матеріалу для художніх композицій), Біблію та Гомера, оглядає з Брюловим «Ермітаж», оглядає галерії, він у курсі художньої хроніки столиці..." Дістав диплом вільного художника.²

Значення Шевченка головне в тому, що він був геніальний поет. Справа тут не в самих ідеях (хоч і в них теж!), а в тому, що Шевченко глибоко й творчо відчував визвольне значення Краси в Правді і Правди в Красі. Адекватно відтворював їх у своїй поезії і чарував та хвилював нею людей. Зеров, наприклад, звернув увагу на те, що позаполітичний ліричний шедевр, написаний у казематі, "Садок вишневий коло хати", "видається поетичною перемогою над тюремними обставинами".³

Здається, Зеров бачить секрет цієї "майстерности" поезії Шевченка не тільки в "незвичайній її ліричній силі", а й у його "міцній, прегарно зложеній евфонічності".⁴ Називає також "правильність мови та гармонійність вірша".⁵ Очевидно, не йдеться тут про саму "милослухність". Окремі могутні акорди *Кобзаря* звучать майже з бетговенською силою. На думку знавців, Шевченко стає вище не тільки українського "етнографізму" й "котлярєвщини", а й лишається "самостійним" супроти знаних йому великих і менших літературних течій Європи. Зокрема ж, наприклад, у жанрі романтичної балади. Але головним фактором "суверенности" рівня поезії Шевченка вважається "жива творча уява Шевченка" з "додатком виховання на народних українських піснях та переказах".⁶ Ці останні, як думає Зеров, не зводяться в Шевченка до "етнографізму", що панував у дошевченківський час. Ідеться тут про значно глибші речі — про якесь особливе інтимне пізнання і вислів "душі" народу і країни поета (в термінології Карла Густава Юнга).⁷ Щождо Шевченка, то в його поезії раз-у-раз "малі" речі можуть виявитися "великими" і часткові — універ-

2. Микола Зеров, *Лекції з історії української літератури* (Торонто: вид. КІУС, 1977), стор. 155, 156-157. (Ці лекції, читані в Київському ІНО, циркулювали серед студентів Зерова в мімеографічній формі в 1928-29 роках).

3. Там само, стор. 161.

4. Микола Зеров, *Нове українське письменство*. Випуск перший (Мюнхен, 1960), стор. 264.

5. Зеров, *Лекції*, стор. 163.

6. Там само, стор. 164-165.

7. C. G. Jung, *Modern Man in Search of a Soul* (Лондон, 1941), стор. 197.

сальними. У цьому сенсі можна розуміти принагідний вислів Шевченка: "Ми не знаємо історії нашого народу, як його сотворив Бог"; або: "Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх Поставлю слово".

Цитую вислови думок М. Зерова, бо саме він, мабуть, ніколи не підміняв строго наукового шевченкознавства — безбережними узагальненнями культу Шевченка. Натомість пробував (на жаль, лише принагідно) фактами геніяльності поета та ще знайомства Шевченка з європейською і навіть (як думає О. Білецький) античною культурою поета-кріпака.⁸ Хоч часом навіть прихильні до Шевченка й України автори думають, що "культурним запіллям переслідуваного урядом поета-кріпака була сама одна Україна" ("сирота убога", мовляв Шевченко).

Однак, навіть строгий учений Микола Зеров цитує без коментаря приклади того, як більш освічені українці, М. Костомаров і П. Куліш, були недалеко від того, щоб додати в поезії Шевченка щось на кшталт божественного чуда, як от цитовані Зеровим слова Костомарова: "Муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захопливо було заглянути туди".⁹

Від того приблизно часу поширилося було серед українців обоготворення Шевченка, починаючи від поета Тодосія Осьмачки, що готовий був поставити для себе Шевченка чи не вище від Ісуса Христа (у приватній розмові зі мною); і кінчаючи поетами—"шестидесятниками". Очевидно, такі перебільшування і змішування дуже складної проблеми тільки перешкоджають Шевченкові зайняти належне йому місце у світовій поезії.

Але я заповів не історико-літературні інтерпретації, а спомини і мірою моїх сил і пам'яті до них зараз таки перехожу.

2. «Шевченківська революція» й організація «Вільне козацтво» (1917-1918)

... Козак оживе!

(З популярної пісні Яреми — героя поеми Шевченка «Гайдамаки» — «Ой Дніпре, мій Дніпре...»)

Ще п'ятнадцятирічним юнаком — я рано вилетів зі свого дитячого гнізда (село Хижинці, Лисянського району, Звенигородського повіту на Київщині, пізніше Шевченківська округа і потім

8. Олександр Білецький, *Твори у п'яти томах* (Київ, 1965-66), т. II, стор. 219-243.

9. Зеров, *Лекції*, стор. 157.

Черкаська область), виврався я супроти бажання батька до міста Умані, де витримав іспит у відоме на всю Росію уманське "училище садівництва і земледелія" підвищеного типу з великою бібліотекою і столітною традицією. До Умані радянська влада була заскочила ще 1919 року і радянізувала (звичайно не без опору) мою школу й мене самого. І зразу, як відомо, 1921 року на Україні стався перший голод і пошесті. Голодний, виснажений і хворий, я з розпуки пустився весною пішки додому, сто кілометрів. З мрією — аби лиш устигнути за два останні дні додому "на Великдень", на материн великодній обід, і там зустрітися з братами й сестрами. По дорозі було багато часу, я ледве чвалав самотніми полями під тихе награвання вітру. І мене опанував якийсь демон споминів і думок про всі речі на світі. І, звичайно, про нещасливий перебіг нинішньої революції.

Згадав: а як же властиво відбувалася революція 1917 року в моїх Хижинцях? Тут, як і по сусідніх селах, почалося все під прапором Шевченка. Можна сказати, це була ні "лютнева", ні "жовтнева", а "шевченківська революція" — неподільно національна і соціальна разом.

Як же, справді, змінилось усе за ці місяці!

Ще, може, десять-двадцять років тому (розповідали старші люди) в наших Хижинцях царська поліція була схопила малого хлопця Кузьму Маленка за те, що знайшла під час обшуку в нього *Кобзаря* (галицьке чи закордонне видання) і запроторила малого юнака (за один примірник *Кобзаря*) аж на повних п'ять років у Сибір. Після того випадку інші матері закопували *Кобзаря* й інші книжки в землю в садку. Це, кажуть старші селяни, було так у моїх Хижинцях.

А тепер бачу сам: *Кобзар* наче вийшов із-під землі і опинився на полицях бібліотеки місцевої "Просвіти".

У Шевченкові дні березня 1917 року все село Хижинці висипало просто з церкви на просторі вигони й вулиці і пішло наче релігійно-церковним походом. Тільки, замість хоругов та ікон, носили жовто-блакитний прапор самостійної України і портрет Тараса Шевченка у вишитих рушниках і веснянім рясті. Разом з хором сільської "Просвіти" (організаторки маніфестації) співали всі "Заповіт". А я кружляв, оббігав навколо них усіх. У "Заповіті" найдужче наполягав на слова "вставайте... кайдани порвіте!" Промовці з хижинської інтелігенції раз-у-раз зупиняли натовп і пересипували свої промови найсильнішими рядками з *Кобзаря*.

Незабаром після тієї врочистої шевченківської маніфестації почали з'являтися невидані речі й чутки. Сусідський Якимів парубок прийшов з вулиці до хати в козацькому одязі і з оселедцем на голові. Я подумав: чи не син це Тараса Бульби, про якого читав у шкільній хрестоматії?

Тоді ж приблизно йшла подекуди зовсім неймовірна чутка. Один мешканець Богуслава казав, що недалечко Богуслава, за річкою Рось, об'явився просто з-під землі козак (похований там давним-давно, може, ще в боях Богдана Хмельницького). У козацькому одязі і при повному озброєнні.

— Понад двісті років у землі? Це неможливе!

— Не віриш? Ну, як живий! — запевняв цей богуславець.

Не треба було й вірити, бо під кінець березня 1917 року (за точність дат не ручуся) в нашому селі Хижинцях організувалася "Хижинська сотня добровольців «Вільного козацтва»". До неї приєднався і мій старший брат Тодось Лавріненко (1898-1931). Він щойно вернувся ранений із румунського фронту Першої світової війни в чині прапорщика.

До речі, цікавий деталь з того часу: пізніше один мій земляк, родом зі Звенигородського повіту, колишній офіцер царської армії, писав мені, що коли він був на першому Українському військовому з'їзді (5-12 травня 1917 року), то запитав Петлюру, що далі робити? Петлюра порадив йому "не їхати назад у російське військо, а їхати на Звенигородщину, де вже зформувалося «Вільне Козацтво», а старшин бракує".¹⁰

Спогад про брата Тодося та Хижинську сотню вільних козаків зовсім не значить, що ця важлива ініціатива з'явилась уперше в моїх рідних Хижинцях. Думаю, скоріше така ініціатива могла спонтанно й одночасно зринуть в шевченківські дні й маніфестації в березні 1917 року по кількох селах Звенигородщини. На щастя, цей епізод першої ініціативи детальніше освітлив по свіжих слідах у своїх споминах пізніший кошовий Юрко Тютюнник (під прозорим псевдонімом Г. Юртик). Тютюнник, тоді член Української Центральної Ради, родом із села Будище Звенигородського повіту, з першої руки свідчить:

До зреалізування такої думки про потребу організації "Вільне Козацтво" взявся селянин с. Гусакове Смоктій. Був то заможній господар, мав 20 десятин власної землі. Мав коло 35 років, високий, чорнявий, лагідної натури, та на життя дивився реально; освіту одержав у Звенигородській двоклясовій школі; багато читав. Смоктієві допомагали Ковтуненко та Пищаленко, люди з вищою освітою, обидва Звенигородці... До праці приступили зараз же у березні місяці 1917 р. Смоктій персонально організував Гусаківську волость. З його ініціативи в першій половині квітня відбувся повітовий З'їзд представників "Вільного Козацтва".

[Тютюнник подає такі постанови З'їзду:]

1. "Вільне Козацтво" організується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу. 2. Воно є територіяльною

10. Лист до автора статті від 5 лютого 1970.

військовою організацією, в яку мають право вступати громадяни повіту не молодші 18 років. 3. Не приймаються до організації люди, ворожі до України, та люди, покарані судом за кримінальні злочини. 4. Всіма справами організації відають командири з радами козацької старшини. 5. На командні посади старшина вибирається. Вибрана старшина призначає собі помічників.¹¹

Смоктій із вродженої скромності хлібороба-продуцента відмовився від запропонованої йому з'їздом "чести" вибору на кошового. Тоді обрали більш честолюбного (колишнього військового писаря) Семена Гризла з села Кальниболота. Але саме завдяки організаційній ініціативі й хистові Смоктія серед розпаношеної анархії і спроб насадити тут силою і обманом органи радянської влади, саме в цих пекельних умовах утворилася на Звенигородщині струнка, дисциплінована територіально-військова добровільна організація: в кожному селі — сотня, в кожній волості з сільських сотень складався курінь, а в повіті з волосних куренів складався кіш. Сільські сотні не обов'язково мали сотню людей, бувало й по кілька десятків, а пересічно по двісті. Але в селі Кирилівці, де народився Шевченко, сотня вільних козаків мала до *одної тисячі*.¹²

Ця маленька територіально-військова добровільна організація стала з перших своїх кроків проти катастрофальної ситуації: немов розпечена лявіна з вибухлого вулкана, вилася з багатомільйонного фронту Першої світової війни маса з більшовицьким гаслом: "Грабуй награбоване". Вона грозила залити собою молоде державне відродження України. Про цю лявіну цікаво свідчить очевидець Юрко Тютюнник:

Збільшовичені російські армії покинули фронт і рушили через Україну додому. Більшої анархії не можна уявити; без якої б то не було черги багатомільйонна озброєна юрба перла з фронту хто куди хотів. По своєму шляху вона змітала все, що нагадувало добробут, культуру. А тим шляхом була ціла Україна... Все гинуло. Позаду залишалися руїни, згвалтоване населення, гекатомби трупів. До Росії вивозилося колосальне військо і невійськове майно. Не було сили, яка б бодай пробувала запобігти цьому страшному лихові.¹³

До цієї картини треба додати ще дві важливі речі:

Перша. З протилежного боку, з Росії, йшов наступ Червоної армії, чи тоді ще Червоної гвардії (ішов у супроводі розкладової пропаганди і насаджування терором органів радянської влади).

11. Г. Юртик, "Звенигородський Кіш Вільного Козацтва", *Літературно-Науковий Вісник*, 1922, кн. 2, стор. 126-127.

12. Там само, стор. 131.

13. Там само, стор. 130.

Вона, між іншим, нацьковувала на українську владу і на мирне хліборобське населення озброєні юрби з заваленого фронту Першої світової війни. Кримінальні розбої, вбивства, грабунки стали масовим явищем.

Була й друга, не менш грізна, обставина: серед цієї занархізованої і розагітованої юрби з розваленого фронту прийшло багато українців, що несли з собою епідемію демагогії, більшовицьке гасло: "Грабуй награбоване". Підле гасло, бо в Україні далеко не все було награбоване, а ще більше було й здобутого тяжким трудом селян, робітників й інтелігенції, які хотіли, щоб їх доробок не пропав марно для новостворюваної української держави.

Отже, "Вільне козацтво" інстинктивно і рішуче виступило проти всіх цих трьох елементів руїнних сил: 1) і проти грабіжного наступу московсько-петербурзької Червоної гвардії й Червоної армії; 2) і проти озброєної маси-лявіни з розпущеного фронту Першої світової війни; 3) і проти внутрішньоукраїнського кримінального бандитизму.

Але до Центральної Ради "Вільне козацтво" не ставилося вороже. Навпаки, брало участь у скликаному Центральною Радою другому Всеукраїнському військовому з'їзді; а пізніше обрало на свого кошового члена Центральної Ради — Юрка Тютюнника. Підтримало законопроект Центральної Ради про передачу поміщицьких маєтків і земель українському народові, і брало від поміщиків розписки про збереження їх маєтків для передачі народові в цілості, а не в вигляді руїн і пожарищ. Але Центральна Рада, мабуть, не оцінила добровільно-військової природи "Вільного козацтва" — як здорового і добровільного зав'язку Української державної армії. У Центральній Раді носилися з проектами реформувати "Вільне козацтво" на "Народну міліцію", а партія есерів навіть хотіла, щоб до вільних козаків обирали громади.

З другого (сказати б, правого-консервативного) крила Скоропадський, як пише Юртик-Тютюнник, хотів би зробити з "Вільного козацтва" ніби "Козацьку аристократію", та ще й з наданням їй більших наділів землі та інших соціальних привілеїв.¹⁴

Ну, а обидва воюючі в світовій війні бльоки не мали симпатій до ідеї самостійної України, а надто до такої ж ідеї вже поширеного в Україні руху "Вільного козацтва". Тому й не дивно, що з кола меншостей Центральної Ради на її трибуні лунали промови, щоб вона знищила "это шовинистическое погромное казачество". Хоча було, за моєї пам'яті, загально відомо, і це твердить Тютюнник, що "Звенигородщина не знала жидівських погромів на протязі всієї революції. Вільне Козацтво не дало

14. Там само, стор. 129.

спровокувати себе; воно припинило анархію в самому початку”.¹⁵

Пригадується випадок, що стався в моєму рідному селі Хижинцях. Звичайно наша Хижинська сотня вільного козацтва скликала свій навчальний чи бойовий збір після праці, умовленою кількістю ударів церковного дзвона. Але одного разу дзвін забив не надвечір, а серед дня, і багаторазово, як на пожежу або загальні збори села. Тут на зборах усієї громади було прилюдно названо присутніх і відсутніх усім загальнознаних бандитів, погромників і головорізів, що мали в нашому селі на сумлінні багато невинних жертв. Проголосували кару на знищення і вирок виконано на місці зразу ж. Хто з бандитів пробував тікати в сусіднє село — потрапляв у пастку, бо подібне в той же час робилося, за умовою Звенигородського коша, по всіх селах повіту в той же день і годину. З який тиждень-два страховище бандитизму у Звенигородським повіті зникло.

І також ще один характеристичний епізод (який подають радянські джерела). Коли від А. Іванова, партійного голови Київської Ради депутатів, прийшла в лютому 1918 року телеграма до більшовицької звенигородської організації, щоб вона скликала в Звенигороді (очевидно під охороною Червоної гвардії) свій з'їзд, цей самозваний з'їзд вільні козаки розігнали, при чому, може, під час сутички був убитий голова з'їзду.¹⁶

Яким авторитетом користувалося тоді "Вільне козацтво", свідчить епізод його відсічі лівині занархізованого фронту світової війни. Коли штаб VIII наполовину збільшовизованої російської армії прибув з фронту на станцію Тальне (Звенигородщина), досить було невеличкого загону вільних козаків, щоб весь штаб повернув 14 лютого 1918 року назад в обхід Звенигородщини через станції Вапнярка і Бірзула. Про цей епізод я чув коротко від брата Тодося і не ручуся за точність. Здається, що штаб VIII армії хотів тим часом підтягнути до себе свої гвардійські частини, та 6 і 7 драгунські кавалерійські полки. Вони отаборилися на ст. Бобринській коло міста Сміли, таки знову на Звенигородщині. Тут вільні козаки їх тільки й чекали. Кошовий Юрко Тютюнник тим часом зібрав із волосних куренів щось із двадцять тисяч кращих козаків. У запеклому бою, з значними втратами по обох сторонах, вільні козаки 18 лютого 1918 року обеззброїли гарматні частини II корпусу, а в 6 і 7 драгунських полків одвоювали дві тисячі коней з сідлами і майном.¹⁷

Цей бій остався мені в пам'яті, бо мій старший брат Тодось зразу з того гарячого бою несподівано залетів на наше подвір'я

15. Там само.

16. *Черкаська область*, Київ, 1972, стор. 207.

17. Юртик, "Звенигородський Кіш...", стор. 132.

верхи на височенному, як мені здавалося, драгунському коні. Налякав мене страшно і водночас сповнив ентузіазмом і радістю за здобуту перемогу і коня. Але Тодось тільки встиг напоїти коня і зразу ж помчався навздогін своєму куреневі, щоб очищати від напасників територію своєї Шевченківщини аж по Дніпро й Канів.

Та радість була коротка: на додаток до всіх лих прийшла ворожа німецька окупаційна армія. Але ще до приходу німців організоване "Вільне козацтво", підпорядковане Звенигородському кошеві, "міцно тримало територію, обмежену Дніпром і залізничними лініями: Знаменка—Помішна—Христинівка—Канів (чи якась найближча до Канева станція). Мабуть, на бажання німецького командування, з розпорядження Центральної Ради, Звенигородський кіш здемобілізувався, приховавши зброю на всякий випадок.¹⁸

У підсумок історії "Вільного козацтва" кольоритно вписався сумнозвісний Михайло Муравйов, царський капрал, що наприкінці літа 1917 року перейшов до більшовиків і став на антиукраїнські криваві послуги Леніна, як один із командирів наступу червоних військ на Україну. Громив гарматами Київ, спалив цінні історичні й мистецькі колекції М. Грушевського, розстріляв просто на вулицях міста понад три тисячі киян. Жорстокий і безоглядний, він убив свого товариша.¹⁹ До речі, цей Муравйов був ледве не попав у полон до вільних козаків.

Врешті-решт, повертаючися до Москви з антиукраїнських розбоїв, Муравйов дав інтерв'ю, друковане в центральній газеті *Известия ЦИК*, у якому сказав:

Револуційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що носило на собі ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму. Одно наближення червоних військ примушувало повіти, а то й цілі губернії визнавати нашу владу. На Україні прийшлося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного Козацтва. Ся організація не тільки не допустила нашої влади в повіті, а, навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що мені не довелося зруйнувати се гніздо, втопити в крові тих, що посміли підняти руку на Червону Армію.²⁰

18. Там само, стор. 132-133; також у кн.: Яків Зозуля, *Календар історичних подій 1917-18* (Нью-Йорк: УВАН, 1967), стор. 54-55.

19. За спогадами В. Антонова-Овсієнка подав Дмитро Дорошенко: *Історія України 1917-23* (Ужгород, 1932), т. 1 стор. 291.

20. Юртик, "Звенигородський Кіш...", стор. 133. Спогад Юртика датований 22 квітня 1922, по свіжих слідах подій і ще недавнього ч.

3. На кресах «Шевченкового краю»

Хвалькуваті слова Муравйова мимоволі нагадують про той глибинний і потужний фарватер, по якому блискавично пронеслося те невелике "гніздо" Вільного козацтва, що його так легко хотів би "втопити в крові" Муравйов. Треба бодай приблизно нагадати ту трасу і фарватер головних подій, якими позначився Шевченків край і дух. Перебуваючи на далекому засланні, Шевченко не знав, що на його вужчій батьківщині вибухла так звана "Київська козащина" (1855) — масовий антикріпосницький рух селян, що вимагали випускати їх з кріпаків — "у козаки", як людей вільних. Повстання було криваво придушене царськими військами. На слідстві повсталі заявили: "Ми всі дворяни, бо кожний має свій двір". Пізніше недалеко теренів цієї події Шевченко хотів напостійно оселитися у власній хаті (здається, десь там виявились і місцевості, де він хотів бути похованим).

Ідучи далі за життєписом і творами Шевченка, натрапляємо на головні терени Гайдамаччини (1768) та його поеми *Гайдамаки* — ліро-епіки про ще один більший вибух на так названій поетом, "Козацькій землі".

І тут же, на цій його "Козацькій землі", в Чигирині, зав'язується вперше початок *творчого діла гетьмана Богдана Хмельницького*. Тут здійснюється оспівана Шевченком перша перемога Хмельницького над збірним військом польської імперії під Корсунем (перейменований 1944 на Корсунь-Шевченківський). Липинський вважає, що Хмельницький перший почав здійснювати свій "шалений задум" об'єднання всіх релігійних, територіально-етнічних і соціальних фрагментів нашої землі в одну українську націю — супроти всіх сторін світу. Та не встиг довершити свого діла. Можна сказати: те, що не встиг за свого життя у політиці *великий гетьман*, психологічно і мовно продовжив своїми творами і особистою поставою *великий поет*. Чому? Може, тому, що його поетичний геній був закорінений у глибинах його "Землі" та життєвого вікового досвіду свого народу.

І якраз оця глибинна та всебічна єдність Шевченка з Долею своєї "землі", його взаємна любов зі своїм народом здалися небезпечними диктаторові в Москві. Сталін, мабуть, 1930 року скасував назву Шевченківська округа, разом касуючи адміністративний поділ УРСР на округи взагалі. Назву "Шевченківська" округа офіційно запроваджено урядом УРСР на початках 1920-их років. Тепер, у 1954 році, на місці Шевченківської округи і приналежних

Известий. Але автор не подав точної дати газети, і тепер трудно його розшукати. Деякі відомості про Вільне козацтво є також у цит. праці Д. Дорошенка, стор. 77, 181, 278-279.

територій утворено нову Черкаську область (замість назвати б її Шевченківською). А про колишню назву "Шевченківська округа" навіть історичну згадку заборонено, бо по радянських джерелах про неї і слід пропав.

Цікаво, що випадково чи ні новоутворена Черкаська область опинилася на мапі у самісінькім географічному центрі України. А ще цікавіше, що в Звенигородці утворилася десь не пізніше початків 1960-их років щотижнева газета під голосною назвою *Шевченків край*. Заборонена, як Шевченкова назва округи — вона повернулася у народі назад як назва цілого Шевченкового краю — і цілої Черкаської області. Назви — вперта річ: люблять повертатися на місце свого першонародження і першоназви, наче ті чайки, що, народжені на атлантийському побережжі Американського континенту і малими перевезені до Англії, перелітають весь океан назад, точно на місце свого народження.

Існує думка істориків, що Черкаська земля, мабуть, ще приблизно з 9 століття перебрала на себе роль оборонної смуги старокиївської держави й цивілізації. У районі ближче до Києва на цю оборону ще раніше було споруджувано грандіозні своєю довжиною земляні вали, і досі знані в народі під назвою "Зміївові вали". Значно пізніше на оборону, замість земляних валів, стали живі люди. Вони коштом свого життя не давали степовим хижакам плюндрувати цей край. Ці люди історично наче перебрали на себе Долю Землі своєї.

4. «Доля Землі»

Коли підемо слідом за Шевченком у його край, ми чи не найчастіше натрапимо у його творах (як і в українських народних піснях) на згадки про "Долю", як ось оцей вигук поета у поезії "Козачковському":

О доле моя! Моя країно!

Або ось цей виклик напередодні очікуваного арешту і заслання в поезії "Минають дні, минають ночі":

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої;
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити [...]

Прошли страшні роки заслання і знуцальної солдатської муштри з забороною "писать и рисовать". Доля щедро дала поетові те, чого сам просив — все її зло, всі іспити, але ж дала і всю силу їх витримати:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

(«Доля»)

Аналізуючи, як історично склались економічні організми різних націй (національні економіки), Макс Вебер науково вжив дуже складне поняття — "доля землі". Цікаво, що це складне поняття сильно відчувається в деяких творах Шевченка. Мимоволі й собі спокусишся запитанням: яка ж Доля в минулому (про майбутнє нема мови) випала для нашої, мовляв Шевченко, "Козацької землі" — того Лісостепу південної Київщини, тієї Черкащини — або "Шевченкового краю" — чи, сказати б, "епіцентру" України, де, як у землетрусах, зароджувалися раз-у-раз потрясення історичних катастроф — нападів і оборони?

У старих греків недарма богинями Долі були дочки Ночі — символ незнаного. (Між іншим, слово "доля" в філософських енциклопедіях асоціюється з якоюсь загальною силою якщо не Бога, то природи і її закономірностей). Вважається, що Доля вирішально впливає на життя людей і націй. Але, навпаки, впливати на Долю — значно трудніше. Шевченко любив долю героїчно, незалежно від того, чи Доля була для нього добра, чи зла, боровся за Долю і проти Долі, але, мабуть, ніколи не був байдужий до неї. Можна сказати, Шевченко був сам втіленням чи символом "Долі землі" української. Це з "Шевченкового краю", до якого ми тепер з вами уявно мандруємо, могла б і нам передатися (і часом передавалась, як у "вільних козаків", наприклад) якась невеличка частка Шевченкового героїчного відчуття "Долі землі". До речі, Шевченко, очевидно, знав, що страждання, кривавість, боротьба та великі людські втрати не є виключною долею України. Майже кожний народ у обмежені відтинки часу боронить себе ціною великих жертв. Та, будши свідомий цього, Шевченко був свідомий і виключності української долі: "... Вкраїно! Мій любий краю неповинний! За що тебе Господь кара, Карає тяжко? ... До краю нищить..." ("Осії. Глава XIV").

В українській землі — це все таки була важча й трудніша Доля

— понад тисячоліття перебувати в постійній напруженій самообороні проти смертельної напасти з усіх сторін світу. Спершу обороною був грандіозний земляний вал, пізніше заступлений живими людьми-борцями. Вал стояв понад тисячу років на тій самісінькій лінії, де, як писав Гоголь, на межі Європи й Азії віками зустрілися дві сили — сила будівництва життя і сила руйнної смерті.

До речі, скажу: одним із результатів цієї затьяжності боротьби життя і смерті стала на нашій "Землі" постійна зміна так званих відроджень і зруйновань. Михайло Грушевський (його *Історія України-Руси* була в мене настільною книжкою на "вільному" засланні після відбуття строку в концтаборі) раз-у-раз вживає термін "Відродження", а деінде озгаює цілі історичні епохи цим терміном. Правда, В'ячеслав Липинський ставить під сумнів колесо "зруйновань — відроджень", бо, коли це "колесо" надто часто обертається, то випадають найважливіші життєві стадії — цвітіння і плодоношення — формування провідної верстви. Але коли в альтернативі лишається тільки смерть, то Відродження все таки являє спосіб життя і спосіб вижити.

Та це справа фахівців історії та історіософії. Я ж тим часом вернуся до спомину про те, чого свідком сам був.

Ще малим пастухом, шукаючи кращу не столочену траву для випасу нашій корові, я було видряпувався з чималим острахом на високий, як крута гора, земляний вал. Побіч мого села Хижинців цей вал, наче гігантський змії, звивався аж за обрій — скільки мого ока. Хоча тут таки поблизу вал був зарослий густим і високим лісом, то я бачив його і по той бік лісу. Казали люди, вал тягнувся аж до річки Рось — понад тринадцять кілометрів. І ще далі йшов, комбінуючись оборонно з іншими річками і глибокими яругами Лісостепу. В інших місцях, як тепер бачу з фотографій у радянській пресі, вал цей був мало помітний для ока, може, був розоруваний абощо, але коло Хижинців він був високий, майже недоторканий.

Я запитав одного старого чоловіка, Семена Кнуча, походженням із сусіднього з моїм селом містечка Медвина (тепер Кнуч на еміграції), чи він знав що про вал біля Хижинців? Старий аж стрепенувся:

— А якже, знаю! "Зміївий вал" називався в нас, був він і в нас десь далі поза Медвином. — І оповів мені таку легенду чи старий переказ:

— Нібито в давні-давні часи якийсь незвичайно сильний чоловік піймав і зв'язав великого змія. І запряг змія у великий плуг. Та й погнав-погнав змія з тим плугом аж за обрій. І лягла од плуга така велика скиба, як той вал.

Яка ж була моя радість, коли я, бувши настроений писати свої

ціложиттєві спомини, знайшов у київському журналі *Наука і суспільство*, в числі 8 за серпень 1972 року, статтю Леоніда Ямкового під журналістичною назвою "Змійові вали розповідають", з кількома фотографіями залишків валів та навіть неповною мапою їх розташування (переважно безпосередньо на захід і південь од Києва). На жаль для мене, в журналі мапа обривається на річці Рось близько Білої Церкви і не захоплює мого села Хижинців. Автор статті під підписом не зазначений як археолог. Але подає свої дані як нібито інтерв'ю з одним дослідником валів і наводить фактичні дані, взяті з дослідів київських археологів. Не маючи певніших джерел під рукою, подаю дані, взяті з статті Ямкового. Він пише, що останніми часами цими валами зацікавилися київські археологи, які думають, що вали були насипані з допомогою робочої сили взятих у полон противників. Сумарна довжина тих валів на Київщині виносить 800 кілометрів. А часи їх спорудження сягають у різних частинах валів від 190 до 670 років нашої ери (дані за радіовуглецевими аналізами решток вугілля, знайдених у глибині валів). Ямковий цитує далі визначного фахівця: "Відомий київський археолог, професор історії В. Й. Довженко вважає, що час спорудження валів підходить впритул до перших повідомлень про Київську Русь".²¹

Залишаючи фахівцям перевірку точности повідомлень журналу *Наука і суспільство*, повертаюся до думок про "Долю" "Шевченкового краю", "Землі". Пройшло багато століть, а то й понад тисячоліття — скільки точно — цього з певністю, мабуть, ніхто не знає, бо історія і передісторія Шевченкової "Землі" структурально дуже глибока. Як глибоке і Шевченкове відчуття її. Наприклад: "Наносили землі та й додому пішли і ніхто не згадає. Нас тут триста, як скло, товариство лягло. І земля не приймає". Або: "Б'ють пороги, місяць сходить, як і перше сходив"; або: "Споконвіку Прометея там орел карає" (та подібне в *Кобзарі*).

Настав історичний час, коли земляні вали вже навіть Києва не рятували. Грушевський позначає останнє зруйнування Київського замку роком 1482! Говорячи приблизно, на оборонній від смерті смугі Лісостепу й Степу мусіли в ході історії стати, замість земляних валів, — живі люди. Можна припускати, що були вони з періоду свободолюбців, що для них смерть не була найгіршою річчю. Історики називали їх у різні часи різно. Спочатку це, мабуть, були "уходники" (виходили сезоново на мисливство й рибальство — в небезпечні степи й на річки), потім "осадники", а ще потім "козаки" ("вільні люди", що організовано намагалися

21. Леонід Ямковий, "Змійові вали розповідають", *Наука і суспільство*, Київ, 1972, ч. 8, стор. 37-39.

дати собі раду з смертельним напасником).

А був це, за висловом Грушевського, "степовий гураган" розгуляних напасників. Розгуляних, бо вони діяли під охороною двох сильних держав — Кримської Орди і султанської Туреччини, яка в ті часи була пострахом навіть для Західньої Європи.

Між іншим, головною здобиччю для цього ворога в нашій "Землі" були невільники. На жаль, треба знати, що приблизно коло 14-15 століть наша "Земля" стала *клясичною* щодо експорту з неї невільників, чоловіків і жінок. "Жадібні татарські перекупці" з рук загарбників перепродували за найбільші гроші на експорт невільників якраз із нашої "Землі". Продавали їх до Туреччини, Малої Азії, персам, арабам, на західне побережжя Середземного моря, зокрема до Італії. В Криму з головного експортно-невільницького міста Каффи гнали юрби невільників просто на кораблі.²²

Яка ж гірка іронія Долі! Свободолюбці, що з ризиком для життя втікали аж на край світу, іноді навіть у пашу смерти задля волі від свого домашнього пана, потрапляли у справжнє, як свідчить історик, пекло невільництва. (Між іншим, слова "невольник", "невольничий" належать до одного з майже постійних мотивів поезії *Кобзаря*).

Але саме в цьому жорстокому процесі вікового добору знаходились і такі, що витримували найважчі іспити. Ба навіть (як у наш час Шевченко) *хотіли* цих іспитів Долі. Вони збройно боронились і будували, будували і боронились. А "степовий гураган" раз-у-раз змітав з лица землі збудовані ними міста: Звенигород, Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь (до речі, всі вони на Шевченківщині). Ще більше нищено, з населенням разом, численні села так, що й назви їх нікому було пам'ятати. Одна з таких безіменних, колись заселених, а тепер цілком порожніх, місцевостей була на безпосередньому краю нашого села Хижинці під незвично таємничою безіменною назвою "Селище". Було, проганячи побіч "Селище" на поле пасти нашу корову, я з острахом обминав її дивний безлісий терен (де-не-де з обугленим сторчаком чи пеньком та рідкими поодинокими новорослими кущами й травою). І навіть корову не пускав пастися на те порожнє місце. Так само обминали цей таємничий "цвинтар", з пошани перед знищеними предками, місцеві селяни. Вони між своїми хатами і "Селищем" залишили незабудованим чималий вигін під назвою "Чернецьке".

Та все таки врятувались або приходили нові, ті "особливі", що про них Шевченко писав: "Огонь запеклих не пече". І це, може,

22. Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Нью-Йорк, 1955), т. VI, стор. 22-23.

руками цих "запеклих" знищені "степовим гураганом" міста і села відроджувалися, як фенікс з попелу.

5. «Невмирака» та інші архетипи у Шевченка

Тільки дуже приблизно можна уявити: з якої сивої глибини віків і тисячоліть, історичних і передісторичних часів дійшов до нас один з архетипів — "невмирака". Творець поняття архетипу Карл Густав Юнг²³ думає, що архетипний правислів походить з прадавньої колективної (народної) несвідомої, може, й містичної уяви і потім підсвідомо засвоївся нашими сучасниками. Пам'ятаю, наприклад, навіть моя мати, бувало, жартома хвалила мене, ще малого, цим надзвичайним словом: "козак-невмирака". А Пантелеймон Куліш ужив був це слово ніби з гумором (у стилі "етнографізму"), у дещо спрощеному суворим майже професійно-козацьким побутом вигляді: "Забули й лицарів тих, невмирак, що ворогів козацьких дивували — по дев'ять раз із мертвих уставали".²⁴

"Етнографізм" уже перейдений етап для розвитку Шевченка, і, може, тому в нього слова "невмирака" немає. Принаймні немає його в *Словнику мови Шевченка* (Київ: в-во "Наукова думка", 1964). Але сенс чи дух поняття "невмирака" витає скрізь по *Кобзарі*, в таких його майже синонімічних словах, як "безсмертний", "невмирущий" чи в поетичних фразах: "Запорожець, лихом недобитий"; "Кругом святого Чигирина сторожа встане з того світу. Не дасть святого розпинать". Тому що головним архетипом у Шевченка є слово "мати",²⁵ він присвятив цій темі одну з кращих своїх поем "Марія", написавши у вступі до неї:

23. C. G. Jung, "Über die Archetypen des Kollektiven Unbewußten", *Gesammelte Werke* (Olten und Freiburg im Preisgau, 1976), т. IX-1.

24. *Словарь українського языка*, за ред. Б. Грінченка (Київ, 1907), т. II, стор. 541.

25. George S. N. Luckyj, "The Archetype of the Bastard in Shevchenko's Poetry, *Shevchenko and the Critics*. Edited by George S. N. Luckyj (Canadian Institute of Ukrainian Studies: University of Toronto Press, 1981), стор. 386-394.

Цікава розвідка з використанням міжнародних джерел. Вважаючи головним архетипом у Шевченка — "мати" і називаючи поруч ряд інших: "родина", "дівчина", "покритка" і "байстрюк", автор пише:

"Оригінальну концепцію трактування Христа як нешлюбного сина Марії можна зрозуміти тільки в рамках архетипу. Що завжди було плодом найтемнішого зла — перетворилось у чашу найбільшого добра. Сама святість вийшла з людської слабости. Людська любов виправдалася. Правда, Месія зазнає поразки і йде на розп'яття. Проте, Його слово неподолане. Єдність матері й сина не переходить меж абстрактного. Але цінна для нас усіх" (стор. 392).

Все упованіє мое
На тебе, мати, возлагаю.
... Подай їм силу
Твойого мученика сина,
Щоб хрест-кайдани донести
До самого, самого краю.

Або: у більш рідкій формі особистого вислову євангельськими параболами Ісуса Христа: "мале" — верзус "велике" чи "німі" — верзус "слово":

Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

6. Роздуми після споминів

Признаюсь, почував би себе набагато щасливішим, коли б, замість оцих моїх споминів, появився в нас під цією самою назвою "Шевченків край" — науково зредагований міждисциплінарний збірник, програмово цілком комплексний, про який мріяв шістдесят років тому академік Олександр Білецький з його літературознавчим пляном "комплексного" наукового дослідження видатних письменників (на превеликий сум, Білецький помер двадцять років тому). Але в Києві, з його чималими поліграфічними можливостями (зокрема фотоілюстрацій з натури) не видали навіть звичайного альбома, як то роблять в інших країнах для своїх великих письменників.

Мемуари в сучасному розумінні цього жанру не протистоять науці й науковому розумінню. Коли їх зроблено добре, вони доповнюють науку фактами, думками й порушеними в них проблемами (див., наприклад, збірку вибраних наукових розвідок за ред. Дж. Олні).²⁶

У світлі такого підходу наприкінці хочеться перевірити себе: чи не опинився також і я тут мимоволі в полоні культу "іконописного батька Тараса"? Цей вислів Миколи Хвильового вразив був, як грім серед ясного неба, ще в грудні 1927 року. Але

26. *Autobiography. Essays Theoretical and Critical*. Edited by James Olney (Princeton University Press, 1980), стор. 4-5 та інші. Термін "Автобіографія" тільки частково покривається з ширшим поняттям — мемуари. Олні наводить слова Поля Валері: "Спогади — це свідомість свідомости" (стор. 242).

роздивившись ближче, побачив, що вислів той належить не самому авторові роману *Вальдшнепи*, а його критично поданому персонажеві.²⁷

Суб'єктивно я прагнув у цих споминах по змозі уникати такого "іконописного" культу. За моїх часів він був хіба у промовах і деклямаціях по сільських "Просвітах" та ще подекуди в українській пресі доби Центральної Ради. А описаний мною народний збройний відрух організації "Вільне козацтво" полягає не в культових деклямаціях *Кобзаря* (хоч і вони мали своє значення), а в блискавичній, як інстинкт, *негайній дії* на здійснення основного заповіту Шевченка.

У рішальні моменти історії — це можуть бути дуже важливі противенства: *слово* і *дія*. Особливо, коли в дію сповна вкладалося власне життя.

Споминаю "Вільне козацтво" на Звенигородщині ще й тому, що його дії і люди безпосередньо хронологічно зливалися з наступними українськими збройними повстаннями проти німецької (1918), а потім біло- та радянсько-російських (1919-21) окупацій. Взяті разом ці з першого дня революції самостійницькі запеклі і нерівні бої "вільних козаків" і повстанців відтягли майже на одне десятиліття смерть для української нації. Бо змусили Леніна тимчасово відмовитись від політики тотального "воєнного комунізму" і оголосити перехід до НЕП та компромісу щодо України. Таке з самого першопочатку "Вільне козацтво" з невгнутим шевченківським духом варта не тільки побіжного спомину, а й окремої солідної наукової розвідки.

У цьому спомині також не належить до "іконописного" культу Шевченка архетип "невмирака". Бо "невмирака" — це тип людини, нехай незвичайної, але таки людини (це особливо підкреслено козацьким специфічно земним, майже "професійним" слововжитком "козак-невмирака"). І потім, навряд чи хтось безсторонній і знаючий буде заперечувати фактичну покищо невмирущість в народі творчості Тараса Шевченка.

За доби гітлерівських таборів смерті оформилась страшна своєю реальністю антитеза до архетипу невмирущості. Вона каже, що в таборах смерті: "не тільки людина вмирала, а й само поняття («ідея») людини".

В поняття людини, на думку Гете, входить насамперед дух. Можна чимало згубити, писав Гете, — "але дух згубити — все згубити, було б краще тоді й не родитись". Знову старогрецький філософ Геракліт каже: "Боротьба — батько всіх речей". Тут

27. Микола Хвильовий, *Твори в п'ятьох томах* (Балтімор: в-во "Смолоסקип", 1980), т. II, стор. 306.

мимоволі пригадується Шевченків заклик: "Борітеся — поборете!" ("Кавказ").

Дух і боротьба та любов входять у Шевченкові поняття людини.

І саме, як я переконався в радянській тюрмі, насамперед *зломити дух*, нав'язати в'язневі думку про даремність і безнадійність боротьби — основна метода і мета тоталітарного терору й народовбивства. В Україні це катастрофальне лихо і цей перелім Долі в бік тоталітаризму прийшли, мабуть, не від татарських, монгольських чи якихось інших "степових гураганів", не від Заходу з Польщею разом, і не від царської Росії, а від ленінського "воєнного комунізму".

Це тоді, наприклад, у наше село Хижинці на Звенигородщині вскочили були зненацька червоноармійці "продотряду" і на вигоні коло вітряків без суду розстріляли групу перших-ліпших хижинських хліборобів. А їхній начальник ще й сказав до зібраних селян: "Усім так буде, як не здасте призначеного за продрозверсткою хліба!"

Слідами Леніна прийшов на його партійний трон Сталін — клясик комуністичного геноциду. Тепер те, що робилось у масштабах гітлерівського табору смерті, *повторено* у масштабах цілої української нації. Тоді селянам мимоволі пригадувалося столітньої давности пророцтво Тараса Шевченка: "Погибнеш, згинеш Україно. Не стане знаку на землі".

Пам'ятаю, як в'язня НКВД мене мучило питання: чому НКВД, що мало повну змогу кожної хвилини фізично знищити в'язня, без жадних судових формальностей, всіма засобами й тортурами добивалося, щоб в'язень підписав протокол слідства? Ясно: намагалися *фізичне знищення наперед виправдати духовим*. Тут "логіка" хижака. Пропагуючи тезу про першенство матерії над духом, вони одначе смертельно бояться, щоб той капосний дух якимось випадком не перескочив на інших людей — *і строщують усіх підряд*. Отака то гра з заскоченими жертвами. Та в кожній грі нема гарантії виграшу. Особливо, коли в гру входить "невмирака", який уже передав людям своє "Послання": "не вмирає душа наша, не вмирає воля, і неситий не виоре на дні моря поля". Це звучить як самоочевидне об'явлення. Аж ось життя пішло інакше: дно моря орють і збирають на ньому потрібні для війни мінерали; волю заморено голодом, грабунком хліба й депортаціями; і вже з переляку лунають то тут, то там голоси: чи не відійшов *Кобзар* в архів історії? Одні кажуть: так, відійшов; інші кажуть: ні. Мені ж у світлі фактів цього спомину здається, що саме ця зміна нашої Долі до тоталітаризму робить виклик історії: щоб наступила ера Шевченка. Життя кличе нас, щоб ми з належною інтуїцією й досконалим знанням розкрили загадку "феномену Шевченка", як

він писав у поезії "Гоголю":

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?

Це виклик зокрема нашій надії — найновішій генерації шевченкознавців зі спеціального семінару УНІГУ.

Українська дослідна думка має створити нарешті гідну поета науку шевченкознавства. "Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя" — це заклик не до самообмеження, а, навпаки, до справді визвольної істини і правди. При всій видимій простоті Шевченко сприймав усе життя зовсім не спрощено, а в усій його ціложиттєвій складності. У симфонічній цілості *Кобзаря* можна почути в окремішності і поруч (як у дуєті або в хорі) множество мотивів протиборства й антитез, параболь.²⁸

Шевченко знає, що антитези ставлять межі одна одній. Та ось він переживає кінцевий результат того протиборства у тиші свого неймовірно стиснутого серця:

За думою дума роєм вилітає;
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.
(«Гоголю»)

Хто знає, можливо, якраз у цій героїчній тиші здавленого, нескореного, люблячого серця й криється загадка Шевченка. Він боляче переживав, але, здається, ніколи не робив догми ні зі своєї любови, ні з ненависти.

28. У термінології поетики барокко параболя — зіставлення для порівняння (juxtaposition for comparison). У поезії Шевченка — це здебільша порівняння для боротьби.

ДО ПОДІЙ В ПОЛЬЩІ

ЗАЯВА ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УГВР

13 грудня 1981 року опівночі польське військо та міліція зайняли всі бюро незалежної профспілки польських робітників "Солідарність". Того ж дня проголошено воєнний стан в Польщі та заарештовано кілька тисяч провідних діячів "Солідарности" та інших керівників польської онови та громадських діячів.

Наступного дня робітники щецінського порту передали на Захід звернення до народів і людей доброї волі, в якому, між іншим, вони кажуть:

"Підтримайте нашу боротьбу масовими протестами. Дайте нам моральну допомогу. Не стійте бездіяльно, коли в самому серці Європи вбивають демократію, що народжується. Будьте з нами в ці важкі хвилини. Хай живе солідарність з «Солідарністю». Польща ще не загинула!"

Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради приєднується до голосів щецінських робітників і засуджує злочинний акт польської комуністичної диктатури, яка діє за наказом Москви. Спробу задушити демократизацію в Польщі та боротьбу за незалежність польського народу треба розглядати не як внутрішню справу самої Польщі, але як результат грубого втручання Москви. Від часів заснування польська комуністична партія ніколи не була виразником інтересів польського народу, вона діяла виключно як аґентура російського імперіалізму.

Для нас, українців, які самі знаходяться у страшному поневоленні, створення "Солідарности", онова в Польщі та боротьба польського народу мають особливе значення. Удар Москви та її прислужників по польському народу — це удар, спрямований проти всіх поневолених нею народів, отже і проти українського народу. Як найближчі сусіди Польщі, українці зокрема підтримують боротьбу поляків у цю важку для них хвилину. Спільна трагічна доля наших народів зобов'язує нас до порозуміння і співпраці.

Ми закликаємо всіх українців на батьківщині та в діяспорі виявити всіми доступними їм засобами солідарність з польським народом та стати в його обороні.

Грудень 1981

Президія Закордонного представництва УГВР

ЯКЩО НЕМАЄ БОГА — ВСЕ ДОЗВОЛЕНО (Відкритий лист)

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПРС
ГОЛОВІ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
БРЕЖНЄВУ Л. І.

від члена Української правозахисної групи
ЛИТВИНА Ю. Т.

Копія: Комітетові захисту прав людини при ООН
«Усі особи, позбавлені волі, (1) мають право на
гуманне поводження та поважання гідності, влас-
тивої людській особі».

Ст. 10. *Загальна декларація прав людини**

Гадаю, Ви мусите погодитися з тим, що ЦК КПРС як керівна партія в нашій країні має, — крім великої влади й великих прав — ще й *обов'язки перед народом, а також несе перед ним відповідальність (принаймні в майбутньому) за свою діяльність у всіх сферах державного і громадського життя*. І ще я вважаю, що партійне керівництво, зокрема Політбюро, зобов'язане прислухатися не лише до думок членів партії та безпартійних комуністів, але й зважати на думку тих, хто дивиться на радянську дійсність і політику партії з позицій правозахисту.

Звичайно, Вам відомо про існування в Радянському Союзі правозахисних груп "Гельсінкі", які, всупереч теророві й переслідуванням з боку органів радянської влади, *виросли до факту міжнародного значення*, з чим змушене рахуватися радянське керівництво.

Проте, в цьому листі я не писатиму про стан правозахисного руху в СРСР та про репресії, яким піддають борців за громадянські права і свободи в нашій країні.

У цьому листі я говоритиму про ті сторони нашої дійсності (хоча це й не є безпечно для мене), які, як правило, тримають у тіні, а якщо часом і показують на світ Божий, то виставляють їх у досить-таки "потьомкінському" вигляді, а це, як відомо, ще більше затьмарює дійсність.

Незакінчений текст самвидавного документу в перекладі з російської мови. — Ред.

*Джерело подано неправильно. — Ред.

Коротше кажучи, я писатиму про так звані виправно-трудові установи МВС: про людей, що там перебувають як в'язні, і про тих, що їх "виправляють" і "перековують". Я писатиму про систему страху, насильства і хамства, що побутує в цих установах, і про ті соціальні болячки, які не лише розкладають душі в'язнів і тюремників, а й заражують собою весь суспільний організм. Звичайно, Ваше високе становище не дозволить Вам зі мною погодитися. І все ж я хочу вірити, що факти, викладені в цьому листі, не пройдуть мимо Вашого серця.

Сподіваюся, Ви не будете заперечувати, що "виправні" установи (тюрми, концтабори... [далі нерозбірливо піврядка]) не прикрашають жадного суспільного ладу, тим більше соціалістичного. *Ці установи завжди були, є й будуть ганебними плямами (болячками) на тілі кожного суспільства як свідчення його неповноцінності, як ступінь його хибності.* Тож цілком природно, що держава і правляча в країні партія зовсім не зацікавлені в тому, щоб оголювати ці гнійники, тим більше викривати їхню справжню природу. Тому й не дивно, що більшість радянських громадян, які не побували в цих установах в'язнями, мають про їхню діяльність досить-таки поверхове уявлення. Думаю, що навіть члени Політбюро, заслухавши доповіді міністра МВС СРСР, далеко від реального розуміння справжнього стану в системі ВТУ. Та й сам міністер навряд чи знає бодай соту частину того зла, яке щогодини й систематично відбувається в його великому господарстві.

"Теоретики" і практики радянської виправно-трудової доктрини подають роботу у виправних установах як щось якісно нове, що не суперечить ні найвищим ідеалам гуманізму, ні ідеалам свободи. Якщо їм вірити, то радянська тюрма — не тюрма, а радянський в'язень — не в'язень, а тільки тимчасово ізольований, що є благом як для в'язня, так і для суспільства загалом. Звичайно, все це брехня. Тюрма і концтабір у всіх випадках лишаються установами насильства й гніту. Зміна назв (вивісок), як відомо, не змінює їхньої суті. І все ж є люди (бюрократи і обивателі), які вірять подібним містифікаціям. Тих же, хто закликає прямо подивитися правді в вічі й критично підійти до роботи каральних органів радянської влади, ці органи розцінюють як "наклепників", "відщепенців", "антирадянщиків" та переслідують їх якнайбезсоромніше.

Здавалося б, гіркий і трагічний досвід минулого (єжовщина, берієвщина тощо) мусить навчити, що надмірна старанність каральних органів у боротьбі із злочинністю може перетворитися (і перетворюється) на незрівнянно більшу, вже узаконену злочинність, жертвами якої стають мільйони ні в чому не винних людей. Щоб уникнути таких явищ у майбутньому

(ні партія, ні держава, за своєю природою, не можуть бути гарантами цього), правозахисні групи Радянського Союзу вважають, що суспільство має право й повинно встановити найсерйозніший і найсуворіший контроль над діяльністю всіх інстанцій каральних органів. А тому широкі кола радянської громадськості мають право знати правду про життя й роботу в радянських установах насильства. На жаль, і до сьогодні їхня "благородна діяльність" відгороджена від суспільства "китайською стіною". І в цьому чимала заслуга вищих органів партійної влади.

Знаю, мені зауважать, що роботу МВС, судів, прокуратури, вже не кажучи про КГБ, перевіряють компетентні радянські і партійні органи. Усе це так. Проте, ці "перевірки" і "ревізії" провадять ті самі державно-партійні органи, тільки вищих інстанцій. А тому такі "ревізії" недалеко втекли від "ревізій" гоголівського "Ревізора".

Хочеться вірити, що Ви читали Ф. Достоєвського *Записки з мертвого дому*, трагічні полотна якого викликали сльози в такої, далеко не сентиментальній людині, якою був імператор Микола I. Крім усього іншого, цей твір наочно доводить, що там, де панує страх і насильство, або, висловлюючись сучасною термінологією, "суворість" і "примус", там відбувається деградація особи, тобто вбивство людини в людині.

Напевно, Ви вже здогадуєтеся, що автор цього листа — зовсім не новачок у системі так званих виправних установ. Багато років, проведених у радянських тюрмах і концтаборах, дали йому можливість набути чималий досвід, узятий з найбільших глибин цієї системи. Як його власний досвід, так і досвід багатьох подібних до нього, дають йому моральне й громадянське право заявити про те, що *радянські виправні установи нічим істотним не відрізняються від "мертвих домів" царської Росії. Як перші, так і другі, виконують ті самі функції, а саме — знищення людини в людині. Різниця тільки та, що в радянських "мертвих домах" це роблять більш сучасними (науковими) методами, в більших масштабах і з більшим успіхом. Звичайно, радянські ВТУ ззовні мало чим нагадують каторгу часів Миколи I. Тут і "лямпочки Ілліча", і дріт під струмом високої напруги, й загальноосвітні школи, і ПТУ,* і наручники, й газети, і бібліотеки, і кийки, і гамівні сорочки, і газ черемха-90, і лекції на міжнародні теми і т. д. і т. п. Нічого не скажеш — 20 сторіччя!* Та й сам радянський в'язень, як і радянський тюремник, дуже вже відмінний від мешканців царських виправних установ. І все ж, якщо

*Промислово-технічні училища. — Ред.

ближче придивитися й уявити їх в оголеному вигляді, то різниця між ними не така істотна, як здається. Двадцяте сторіччя доводить, що Зло, оснащене найпередовішою наукою й технологією, не перестає бути злом. Сучасний Чингізхан, осідлавши космічний корабель, начинившись ядерною зброєю, становить незмірно більшу небезпеку для людства, ніж його "геніальний" пре-пре-пре... предок на монгольському коні (приклад — Гірошіма, Наґасакі).

Не знаю, як Ви, а я твердо переконаний, що *справжнім критерієм оцінки тієї чи іншої соціально-політичної формації є не її економічно-військова могутність, не міць державної структури і навіть не науково-культурний рівень. Справжня цінність полягає в тому, яка людина репрезентує той або інший суспільний паd. Яка її душа? Що вона сповідає?* І в результаті — що вона несе світові: добро (наприклад, гуманізм, свободу), чи зло (ненависть, війни, загальне знищення). *А тому надзвичайно важливо, яка людина стоїть біля пульту керування колосальними енергетичними потужностями, здатними в найкоротший термін знищити все живе на нашій планеті.*

Про радянську людину багато говорять, пишуть, показують в кіні і в телебаченні. Якщо всьому цьому вірити, то радянська людина — точніше, офіційний образ радянської людини — мало не ідеальна істота, якої не знала історія за все своє існування і якої нема ніде в світі, крім Радянського Союзу. Сама радянська дійсність незаперечно доводить, що такої людини ніколи не було й немає в нашій країні. Жива радянська людина, безумовно, має свої особливості, проте, ці особливості — далеко не ангельського характеру. *Ці особливості радянської людини найбільш випукло, найбільш оголено і найбільш цинічно виявляються у виправно-трудоxв установах.* І це природно. Адже держава (до того ж, усяка держава, без винятку), згідно з клясичним визначенням Леніна, — це машина клясового насильства. Якщо це так, — а шістдесятирічний досвід радянської держави незаперечно доводить, що це справді так! — тоді насильство найбільшою мірою, в найбрутальніших формах виявляється в тюрмах, концтаборах та інших подібних установах. (Повірте, я це відчував і відчуваю на собі). Саме в цих установах у найбільшій мірі виявляються характеристичні особливості як радянської людини, так і радянської держави.

Які ж ці особливості? Яка ж справжня суть радянської людини? Яка справжня природа радянської держави? Знаю, що Ви скажете: "На ці питання відповіло саме життя і відповіло голосом партії". Найвагомішим аргументом на користь радянської людини і радянської держави (життя у Вашому розумінні) — та економічна потужність, яку створив радянський народ за 63 роки

радянської влади, або, як це називають, побудований соціалізм. Так, справді, за роки радянської влади економіка, наука, військовий потенціал Радянського Союзу піднялися до високого рівня, перетворивши нашу країну на другу державу світу за військово-економічною потужністю. Це поза сумнівом. Проте, це лише один бік медалі. Другий же, про який ми забуваємо (не хочемо знати), полягає в тому, що ми (радянські люди і радянська держава) створили такі засоби провадження війни (до того ж, продовжуємо їх створювати ще й ще), які вже сьогодні здатні знищити не тільки всі матеріальні багатства, створені працею народів СРСР, а й усі матеріальні та духовні цінності всього світу. (Зрештою, це стосується й США, і інших країн). Ми маємо право спитати прямо і відверто: чого ж ми створили більше — зла чи добра? Інтелектуальна чесність зобов'язує визнати, що розвиток нашої цивілізації, саме її мілітаристський ухил, набрали і набирають дедалі зловіснішого характеру. Тоді чи варто тішитися побудованим соціалізмом, будівництвом комунізму, якщо все, що створив народ з такими труднощами і з такими жертвами, може бути цілком знищене протягом кількох годин. Отже, війна виступає озброєнішою, небезпечнішою дійсністю, ніж будь-коли. Хто ж у цьому винен? Звичайно, держава, в тому числі й радянська. А тому джерело війни треба бачити не лише в американській структурі суспільства, а й у радянській. Без такого бачення боротьба за мир не є ефективна. *Як відомо, всяка війна — це насильство, доведене до свого логічного кінця — тож цілком зрозуміло, що держава як машина насильства є джерелом війн. (У розумінні природи держави ближче до істини були Бакунін і Кропоткін, ніж Маркс і Ленін). У наш час важко повірити, що питання "війни і миру" може бути остаточно розв'язане політичними засобами. І все ж я не вірю в фатальний характер законів зла. Проблема "війни і миру" дедалі більше й більше набирає громадського характеру і, як ніколи раніше, безпосередньо стосується кожної людини. А тому дуже актуальним є питання: яка людина і що вона несе світові: чи світло любові і добра, чи — пільму насильства, яке так чи інакше, рано чи пізно приведе до загального знищення.*

А тепер пропоную Вам, щоб краще пізнати радянську людину і радянську державно-партійну машину, відвідати разом зі мною кілька виправних установ, переповнених радянськими людьми. Звичайно, в буквальному розумінні Ви не захочете здійснити такого екскурсу і не зможете. Це зрозуміло. Та є інший спосіб пізнання дійсності — сила уяви. Отже, звертаюся до Вашої уяви.

Уявіть, Леоніде Іллічу, що якась містична надвипадковість вихопила Вас із крісла голови партії й держави та як в'язня кинула

за стіни "Лук'янівки", або, як її офіційно називають, СІЗО* при Київському облвиконкомі. Уявили? Чудово! Я знав, що Вам властива художня уява. І все ж не дозволяйте уяві перевтілитися себе в справжнього кримінальника. Пам'ятайте, що Ви — інтелегентна і шляхетна людина, яка потрапила до цього світу тільки через випадковість. Сподіваюся, Ви мене розумієте. Для більшої правдоподібності Вам треба на час нашого екскурсу забути про те, що Ви займаєте таку високу посаду в радянському суспільстві, інакше може виникнути клопіт, і ми передчасно потрапимо до господарства професора Ліфшиця. А ще Вам треба вигадати фіктивні анкетні дані. Про кримінальну справу вже подбають слідчі органи. Була б людина — справа знайдеться.

І ось ми — в Лук'янівці... Страшно? Не бійтеся. Тюрма — як тюрма. Тут і замки, і ґрати — до того ж, подвійні, і тюремники. Десь я читав, що є "заводи-автомати" без робітників. Я можу це уявити. А ось тюрму без наглядачів — даруйте! Бракує фантазії. Щоправда, СІЗО має свої вдосконалення (автоматичні замки, сигналізація), це ми незабаром побачимо, проте це зовсім не перешкоджає СІЗО лишатися тюрмою і виконувати свої функції. Отже, починається наша тюремна "одіссея", чи, якщо хочете — подорож колами "Дантового пекла". Ролю наглядачів тут виконують працівники МВС і, звичайно, вони зовсім не схожі на "чортів", створених уявою геніального італійця. Хоча, як ми побачимо далі, зла в них більше ніж досить.

Ось цей офіцер із "справами" — ЧПНС (черговий помічник начальника тюрми).* Зараз він прийматиме нас до свого господарства. Сподіваюся, Ви пам'ятаєте про те, що Ви вже не Брежнев Леонід Ілліч, а Бурдяєв Леонтій Іванович. Ніхто не мусить знати, що Ви тут своєю власною персоною. А зрештою, якби Ви й призналися, хто Ви насправді, Вам би не повірили. Навіть у Ліфшиця не вистачило б фантазії повірити у Вашу реальність.

Вас обурює, чому ЧПНС звертається до Вас на "ти", в цьому Ви бачите приниження людської гідності? Прошу не перейматися. Не раджу робити йому зауваження. Адже бачите, він до всіх звертається грубо і на "ти". Чому? Не має права? Ох, шановний Леоніде Іллічу, не будьте наївні. В тюрмі свої інтерпретації права і закону. Ви швидко переконаєтеся, що це, справді, так.

Ось і закінчилася перша процедура. Все нормально, і нас уже прийняли до господарства діда Лук'яна. Зараз нас примістять у

*Слідчий ізолятор. — Ред.

*Точніше: черговий помічник начальника слідчого ізолятора. — Ред.

"боксик". Що це таке? Не поспішайте. Побачите на власні очі. Ідіть! Не затримуйтеся. Тут цього не люблять. А ось, ласкаво прошу, і "боксик"! Чому немає вікна? Не належиться. Ніде сісти? Я теж не маю місця. Доведеться постояти. Не сподівайтесь, тут молодь не поступається місцями старшим. Якщо втомилися ноги, можете присісти навпочіпки. Бракує повітря? Нічим дихати? Так, вентиляція тут відсутня, а курять, як Ви бачите, шалено. Зрештою, я теж хочу викурити сигаретку, це заспокоює. Проте, з пошани до Вас я утримаюся. Чого хочуть від Вас ці хлопці? О, так, їм сподобався Ваш капелюх, та й светер привернув їхню увагу.

Про національну політику Москви в Україні

Borys, Jurij. THE SOVIETIZATION OF UKRAINE 1917-1923: THE COMMUNIST DOCTRINE AND PRACTICE OF NATIONAL SELF-DETERMINATION. Revised edition (Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980), XV + 488 pp.

Борис, Юрій. СОВЕТИЗАЦІЯ УКРАЇНИ В 1917-1923 РР. КОМУНІСТИЧНА ДОКТРИНА І ПРАКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ. Доповнене і виправлене видання (Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1980), XV + 488 стор.

Праця, яку видав Канадський інститут українських студій в 1980 році, з'явилася в Стокгольмі 1960 року п. н. *The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine: A Study in the Communist Doctrine of Self-Determination of Nations*. Друге видання цієї праці нове не тільки за своїм заголовком, але також за змістом; автор додав багато нового цікавого матеріалу.

У першому розділі своєї книжки Юрій Борис пояснює дилему теорії й практики в питанні самовизначення народів, яке життя поставило перед Леніном і його однодумцями ще перед революцією 1917 року. Питання було дуже складне, бо треба було погодити теорію Карла Маркса з централістською настановою прихильників Леніна, з одного боку, і самостійницькими (чи тільки автономними) прагненнями неросійських народів, з другого. Ленін показав своє справжнє обличчя, вводячи думку, "що пролетаріат усіх національностей в російській імперії повинен бути об'єднаний в єдину партійну організацію" (стор. 46). Очевидно, така настанова виключала можливість існування окремих національних партій, що логічно рівнялося запереченню принципу самовизначення народів.

У другому розділі, який містить у собі також надзвичайно цікаві й вартісні статистичні таблиці, автор аналізує економічний, соціальний і демографічний стан України. Цей соціально-економічний огляд мав на меті довести, що 1) економічне значення України у великій мірі вирішило політику більшовиків щодо України (стор. 56) і 2), що українці не надавалися до пролетарської революції, оскільки пролетаріат на Україні був переважно неукраїнського походження (стор. 72).

Третій і четвертий розділи себе взаємно доповнюють. Саме в них Борис зробив короткі нариси різних українських і неукраїнських партій на Україні. Звичайно, головну роль відіграють тут українські політичні

формації, починаючи від Революційної української партії та кінчаючи Комуністичною партією (більшовиків) України. Поскілки комуністична партія і ліві фракції соціал-демократів та соціалістів-революціонерів були безпосередньо пов'язані з тезою автора про советизацію України, він опрацював їх особливо ґрунтовно. На підставі висновків Бориса стає ясно, що КП(б)У була нічим іншим, як регіональним зняряддям російської комуністичної партії. Це, мабуть, і пояснює той факт, що Центральний комітет КП(б)У складався, за малими винятками, з неукраїнців. До того ж це були люди, наставлені вороже до українських політичних домагань.

Для прикладу можна навести, що перший конгрес КП(б)У, який відбувся в 1918 році, вибрав центральний комітет з 15 членів, а з них тільки троє були українцями (стор. 150). На наступному конгресі (який, як і перший, відбувся в Москві) вибрано тільки двох українців до центрального комітету партії (стор. 151). Автор праці твердить, що третій конгрес був ще більш русофільським, ніж попередні (стор. 153).

Особовий склад Центрального комітету КП(б)У віддзеркалював звичайно неукраїнськість цілої партії, поскілки, наприклад, 1922 року в КП(б)У було тільки 23,3% українців. Більшість членів партії (53,6%) була російського походження. Третю найбільшу групу становили євреї, яких було 13,6% (стор. 163).

З матеріалу, що його зібрав автор, стає ясно, що КП(б)У була створена Москвою для того, щоб проводити свою політику на Україні. Одначе, з українством чи Україною ця політична формація мала дуже мало спільного. Мабуть, буде до речі згадати, що на початку революції, в березні 1917 року, київська організація Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) (української комуністичної партії тоді ще не було) налічувала всього 200 членів (стор. 166).

Четвертий і п'ятий розділи займаються проблемами Української Центральної Ради і ставленням російських і українських більшовиків до намагань українських властей створити тривалі підстави для самостійного політичного життя. Уважна аналіза автора вказує на те, що від самого початку революції більшовики України зайняли централістську позицію, яка була дуже подібна до інших "єдинонеділимців". Юрій П'ятаков, провідник київських більшовиків, мотивував свою негативну поставу до українських політичних домагань тим, що, мовляв, економічне існування Росії без українського збіжжя, цукру чи вугілля було б неможливе (стор. 136). Така позиція П'ятокова нічим не відрізнялася від інших апологетів російського імперіялізму.

У наступних розділах (сьомому й восьмому) Борис опрацював питання більшовицьких спроб захопити владу на Україні, щоб у цей спосіб підпорядкувати Україну більшовицькому центрові в Москві (стор. 202). Поскілки практика від початку 1918 року показала, що більшовикам не вдасться відновити російську імперію в новому вигляді проти волі національностей, Ленін вжив нової тактики. Ця тактика

полягала в тому, що російські комуністичні війська, яких послали проти Литви, Латвії, Естонії й України, виступили цим разом в ролі "визволителів". У своїй телеграмі до головнокомандувача більшовицькими військами від 29 листопада 1918 року Ленін дав інструкцію, що Червона армія мусить постійно підтримувати тимчасові радянські уряди, бо в протилежному випадку більшовики опиняться в ролі окупантів. З цього документу, який був опублікований вперше в 1942 році, стає ясно, що Ленін провадив замасковану гру, за якою крилися експансіоністські наміри (стор. 205-206).

У восьмому розділі автор також пояснює деякі аспекти стосунків між більшовиками та Директорією. Звичайно, до жадного порозуміння не дійшло, поскільки Директорія обстоювала право України на самостійне життя, а більшовики хотіли підпорядкувати Україну Росії.

Борис присвятив дев'ятий розділ своєї праці проблемі настанови національно свідомих членів КП(б)У, боротьбистів і укапистів до національної політики Москви на Україні і кінцевої перемоги більшовиків. Цей цікавий розділ свідчить про те, що фракції українських соціалістичних партій, які пішли на співпрацю з більшовиками, мали деякий вплив на радянську політику на Україні, особливо в селянському питанні і, ще головніше, в національному питанні. Борис твердить, що саме завдяки УКП та боротьбистам більшовики пішли на зустріч деяким українським домаганням. Він також висловлює думку, що без цього впливу більшовики не визнали б, мабуть, самого існування Української Радянської Республіки (стор. 278).

Наступні десятий і одинадцятий розділи обговорюють питання стосунків Української Радянської Республіки з Росією та створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Формально радянська Україна була суверенною державою, в дійсності, однак, ця самостійність зводилася до виконання вказівок російської комуністичної партії, яка здійснювала свої пляни на Україні через КП(б)У, що була їй підпорядкована (стор. 297). З наведеного автором матеріалу виринає послідовна і цілеспрямована політика Москви, першим постулятом якої було створення політичної федерації. Дальшою метою Росії було звести повноту влади радянських республік, між ними і України, до рівня адміністративних одиниць (стор. 308).

З осені 1922 року розпочинається дискусія про створення СРСР. Головним оборонцем національних прав, який був в опозиції до централістської політики Сталіна в цій дискусії, стає Микола Скрипник, який протиставляв цим централістським заходам суверенні права республік (стор. 334, 335, 339).

В останньому розділі автор обговорює питання самовизначення народів після встановлення радянської влади. Мабуть, центральною є позиція Сталіна, який в статті, яка з'явилася в *Правді* 10 жовтня 1920 року, відкинув принцип самовизначення народів як засіб розв'язання національного питання в Росії (стор. 350). Сталін також заперечував

право неросійських народів відділитися від Росії. Ця позиція Сталіна, і, до речі, цілої російської комуністичної партії, віддзеркалювала вже віддавна виявлені централістські тенденції.

Узагальнюючи вище сказане, можна твердити, що на базі уважного і ґрунтовного вивчення й аналізу джерел Борис дуже успішно подав надзвичайно складне питання, а саме ставлення більшовиків до українського самостійницького руху. Центральною проблемою для автора є советизація, яку російські радянські провідники бачили як засіб утримання України в російській політичній і економічній сфері.

Звичайно, праця Бориса має свої недомовлення, а то й прямо помилки. Для прикладу можна навести твердження автора, що, мовляв, Українська народна партія була націоналістичною (стор. 76). В іншому випадку автор говорить про Українську партію соціалістів-самостійників як про "групу фанатичних націоналістів" (стор. 85). Обидва твердження є помилковими, поскільки на початку 20 сторіччя можна говорити про назрівання самостійницького світогляду, а не про націоналізм, а ще до того фанатичний.

Мабуть, ще більше помилковим є твердження, що Центральна Рада приймала до свого складу представників меншостей, щоб у цей спосіб бути визнаною Петроградським урядом (стор. 109). У дійсності, вже від початку свого існування Центральна Рада заявила про права національних меншостей, які жили на території України. Така настанова Центральної Ради була не виявом політичного опортунізму, а, радше, можна це вважати послідовним введенням у життя української політичної думки того часу.

На закінчення з приємністю стверджую, що праця Бориса є цікавою, ґрунтовною і вдумливою. Вона без сумніву матиме вплив на дальший розвиток вивчення цієї центральної проблеми, якою були між-національні стосунки, і, головним чином, стосунки між Україною і Росією, вже на самому початку існування Радянського Союзу.

Тарас Гунчак

Міжнародний книжковий ярмарок у Франкфурті

Незважаючи на те, що останніми роками почали організовувати міжнародні книжкові ярмарки також і в Москві та в Варшаві, а Франкфуртський книжковий ярмарок є лише продовжувачем німецької традиції Ляйпцігських ярмарків, де подібні імпрези відбуваються звичайно весною, тутешній ярмарок вже від трьох десятиріч є найбільший світовий обмінний осередок друкованого слова, велетенська ліцензійна біржа, куди останніми роками з'їжджаються представники більш, як 5000 видавництв, з-понад 30 країн світу.

Починаючи з 1949 року, західнонімецька гільдія книгарів і видавців організує в осінню пору міжнародний книжковий ярмарок, призначений для замовлень і закупів книжок книгарями, який півдня також відкритий і для широкої публіки. У дні ярмарку франкфуртська міська адміністрація старається влаштувати різноманітні культурні програми, пов'язані з друкованим словом: авторські вечори, дискусійні програми, зустрічі з авторами у репрезентативних залах ратуші, де можна поговорити з ними на актуальні творчі теми або про суспільно-політичну проблематику, яка турбує нашого сучасника. Одночасно в так званих "альтернативних" авторів, які пишуть у протигагу до офіційних напрямів, виникли можливості представити широкій публіці, що з'їжджається в ті дні з усіх кінців Німеччини та з-за кордону, свою "альтернативну" літературу. Довгі роки ці "альтернативники" та представники різних фракцій комуністів відкривали свої стенди на широкому хіднику перед входом до павільйонів виставки. Цього ж року муніципалітет міста Франкфурт їм відвів цілий будинок за містом. Там вони влаштували паралельний книжковий ярмарок. Преса писала, що кілька видавців умудрилися виставити свою продукцію на обох виставках. Ця література висвітлює переважно питання на актуальні теми екології, пацифізму тощо. До цих публікацій звертаються останнім часом не тільки молоді люди лівих напрямів, але й поважні бюргери, що почали виступати з масовими протестами проти бетонування землі для нових автострад, розбудови аеродромів і атомних реакторів біля великих населених пунктів, нищення природи в густо заселених районах країни і т. п. Цього року міжнародний книжковий ярмарок досяг небачених розмірів: 5500 видавництв з 35 країн світу продемонстрували тут понад чверть мільйона книжкових титулів, з яких майже 85 тисяч нових видань.

Чи радянська Україна бере участь в книжкових ярмарках Ляйпцігу, Варшави та Москви як окрема одиниця, нам, на жаль, невідомо. Досі ми ніде не читали будь-якого звіту чи статті про її статус на цих ярмарках. Але у Франкфурті українські радянські книжки можна знайти тільки у відділі "література народів СРСР", на кількох скромних полицках стенду СРСР. Його річно влаштовує державне підприємство експорту книжок "Международная книга", яка є пов'язана з однією німецькою імпортною книгарнею з Дюссельдорфу, через яку можна набути радянські книжки. Бували роки, коли організатори радянського стенду не віддавали радянським книжкам тих кількох полицок, а розкидували з півдесятка різної пропагандистської макулатури поміж іншими книжками інших неросійських народів. Зате велетенський стенд СРСР (що платиться валютою й за гроші українського платника податків) — це, головним чином, показ російського друкованого слова з усіх ділянок науки, літератури, мистецтва, але, передусім, політичної пропаганди. Хоч ці радянські книжки продають німці, проте, вибір книжок для ярмарку, влаштування стенду і т. д. знаходиться виключно в руках представників "Международной книги" та кількох представників московських і ленинградських видавництв. Правда, в рубриці СРСР в об'ємистому каталозі фігурує кільканадцять радянських видавництв і поміж ними 4-5 з Києва ("Наукова думка", "Радянський письменник", "Мистецтво", "Дніпро"), але все це є лише типова радянська показуха, ніякого представника цих видавництв у Франкфурті ніколи не було. Коли спитати когось, чому друга за кількістю населення радянська республіка так слабо представлена на ярмарку, вам у руку вихнуть каталог *Нові книги України*, мовляв: "Замовляйте, все вам дістанемо". Алеж не всі знають, що майже чверть видань, що ввійшли в цей каталог, скреслюється з видавничого пляну; останніми роками це переважно дослідження з історії та інших ділянок культури України.

Ми вже писали кілька разів про міжнародний книжковий ярмарок у Франкфурті й висловлювали свій жаль у зв'язку з тим невідрадним станом українського друкованого слова, який тут панує, й підкреслювали потребу виставляти українські книжки на цій важливій українській культурній імпрезі.

Тільки в 1978 році подружжю Марка та Марти Царинників удалося зорганізувати спільний стенд Канадського інституту українських студій з центром в Едмонтоні, Українського наукового інституту Гарвардського університету та видавництва "Сучасність". Проте, з різних причин цю важливу ініціативу не було продовжено. Лише після дворічної перерви, в 1981 році, вдалося представити книжкову продукцію видавництва "Сучасність" у скромних рамках польського видавництва "Польонія букфанд" з Лондону. На цьому стенді були виставлені не тільки книжки польського Інституту літератури та профспілкового видавництва "Нова" (Солідарність, Гданськ), але й деякі видання російських емігрантських видавництв демократичного напрямку. Представ-

ники погодилися прийняти кільканадцять видань "Сучасности" та каталоги видавництва. Навіть цей числово скромний вибір українських книжок міг куди краще представити українську духову проблематику наших днів, ніж пропагандистська халтура на першосортному папері про великого та малого брата, кілька випадково підібраних прозових творів і альбомчиків мистецтва. До речі, і в тексти до архітектурних пам'яток та старого українського мистецтва все більше й більше вдирається пропаганда, вихвалання благородних впливів російської культури на українську й навіть антиуніятської, скерованої, головним чином, проти Шептицьких, пропаганди (див. П. О. Білецький, *Українське мистецтво другої половини 17-18 сторіч*, Київ, 1981).

Такі видання, як: *Вибране Є. Сверстюка, Українська інтелігенція під судом КГБ, Справа Левка Лук'яненка, У карнавалі історії* Л. Плюща, *Панорама найновішої літератури в УРСР* Івана Кошелівця та інші, могли куди краще проілюструвати справжнє становище в Україні. І немало відвідувачів гортало сторінки цих книжок, брало каталоги.

Коли йдеться про українськомовні книжки, чи такі, що могли б мати українську проблематику, то слід переглянути й стенди Румунії та Югославії. Румунське видавництво "Критеріон", що видає нерумунські книжки для національних меншостей Румунії, майже щороку видає з півдесятка українських книжок, які, звичайно, й потрапляють на ярмарок. Цього року ми мали нагоду набути роман про післявоєнні роки *Не вір крику нічного птаха* М. Михайлюка та другий том збірника *Обрії*, в якому вміщені твори українських письменників, що живуть у Румунії, етнографічні записи, літературознавчі та мовознавчі дослідження місцевих українознавців. Обидва томи збірника *Обрії* зреченував восени 1981 року в *Українському слові* Ігор Качуровський. Між іншим, українські автори в Румунії вже кілька разів зверталися до нас з проханням замовити українські книжки в їхньому видавництві й, тим самим, допомогти їм в їхніх виданнях українських книжок в Румунії. "Критеріон" наставлений на експорт. Коли ж поживавшас зацікавлення українською книгою з-за кордону, тоді й збільшаться шанси для друку українських книжок у Румунії.

Нарешті, весною 1981 року в вiденському видавництві "Мольден" вийшли німецькою мовою мемуари Л. Плюща *У карнавалі історії*. Чекали вони на друк майже три роки. Це пояснюється тим, що дисидентська література, за словами видавця, дуже повільно розходить в німецькомовних країнах, чого зовсім не скажеш про Францію. Вже під час ярмарку у видавництві "Бертельсман" вийшли по-німецьки й тому, мабуть, не попали на стенди виставки також мемуари генерала П. Григоренка.

Кульмінаційний пункт культурних імпрез, пов'язаних з книжковим ярмарком — це надання нагороди миру німецької гільдії книгарів, яку впродовж останніх 30 років діставали видатні міжнародні та німецькі

особистості. Нагороду миру отримав у цьому році Лев Копелев, германіст і письменник родом з Київщини, який провів молоді літа в Києві та Харкові, а пізніше переїхав до Москви. По-німецьки з'явилося вже кілька його книжок-споминів. У своїй книжці *Хранить вечно* він згадує про свою участь у Другій світовій війні. В іншій своїй книжці *И сотворил себе кумира* Копелев описав свої роки в Харкові, де він згадує також М. Скрипника, М. Хвильового, літературні дискусії, агітаційну роботу в зв'язку з колективізацією та штучний голод. У книжці *Утоли мои печали* він описує свої таборні роки (його було засуджено в 1945 році за нібито виявлене ним "милосердя до ворога" в Пруссії). Вийшла також його велика монографія про Гайне, що дістала високу оцінку німецьких германістів. Велику статтю про Копелева у *Франкфуртер аллгемайне цайтунг* під час книжкового ярмарку написав видатний німецький письменник Гайнріх Белль, багатолітній друг Копелева. Як відомо, весь час, який Копелев жив у Москві, він переслідувався владою. Коли він виїхав у наукове відрядження закордон, йому заборонили повернутися до Радянського Союзу. Як пише Белль, у своїх творах Копелев "відтворив різні етапи радянської історії, процеси радянської влади проти нього, як також і процеси, які він веде у книжках проти радянської влади й самого себе". Характерним для Копелева є те, що він не відбріхується, не шукає виправдань, мовляв, його силували. Ні, він визнає свою засліпленість молодих літ, відверто й широко пише про свої вади та помилки.

У промовах, що були виголошені під час урочистої церемонії у франкфуртській церкві Св. Павла (де в 19 сторіччі засідав перший німецький парламент), кілька разів було згадано, що Копелев родом з України, що в молодих літах жив в Україні, знає й шанує українську культуру. Сам Копелев, дякуючи за нагороду, заявив, що він її не для себе приймає, а в ім'я всіх тих, хто по таборах і тюрмах СРСР відсиджує покарання за свою любов до рідного слова й культури, за свою боротьбу за права людини.

Анна-Гая Горбач

По сторінках радянської преси

Журнал *Vsesvit*, ч. 9 за 1981 рік умістив та "радо пропонує читачам статтю, написану Петром Кравчуком на наше замовлення" п. н. "Канадці українського походження вчора і сьогодні". Стаття містить також ілюстрації творів мистця Василя Курилика. Автор статті, голова Крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українців канадців розкриває читачам картину життя емігрантів і їхніх нащадків від приїзду перших поселенців 90 років тому аж до наших днів з погляду так званої "української прогресивної громадськості". В статті поставлено наголос на працю тих, які тримаються світогляду цього прорадянського товариства. Про всіх українців, жителів Канади, автор пише, що "тепер, через 90 років, визначальним є саме розшарування — класове, політичне, релігійне". Кравчук пояснює, що українці розсіяні по всіх просторах великої країни, що "їхнє життя визначають ті самі турботи, що й життя кожного пересічного канадца — інфляція, загроза безробіття... Вони «багачі» порівняно з першопоселенцями, але який ненадійний їхній добробут!.." Проте, автор не згадав про такий "добробут" українців у Канаді, як, наприклад, навчання — від початкових клас до університетських студій, щоправда, не в усіх учбових закладах країни, але там, де цього виявляють бажання — української мови, літератури, культури, в міру можливості, за допомогою публічних фондів, або про діяльність, яку українці-канадці провадять у державному, культурному, художньому і інших ділянках життя країни. Слід було б авторові відмітити й те, що українці Канади — "повноправна складова канадського народу", намагаються поширити межі впровадженого федеральним урядом 1971 року суспільного поняття багатокультурності країни в рамках не єдиного "канадського народу", а країни, засновниками якої були емігранти — французи і англосакси. В розбудову Західньої Канади вклали свою працю українці й представники інших національностей, працю, яка тепер іде на користь їхнім нащадкам і землякам-емігрантам.

У цьому ж таки випуску журналу з'явилися статті про українську прорадянську публіцистику в Канаді (А. Шлепаков) та огляд творчості Наталі Овчаренко кількох сучасних канадських авторів, які пишуть англійською мовою: Р. Дейвіс, Ф. Стенсон, Маргарет Лоренс, Маргарет Етвуд.

■

У статті "Диктує життя. До підсумків обговорення шкільних програм і підручників з української літератури" В. Шевченко (начальник управління шкіл Міністерства освіти УРСР) і О. Мазуркевич (академік Академії педагогічних наук СРСР) проінформували про намічені пляни в вихованні шкільної молоді на Україні (*Літературна Україна* від 25 серпня ц. р.). На їхню думку, заплановані зміни призведуть до того, що "школа матиме досконалі навчальні плани, програми й підручники з української літератури". "Досконалість" нових змін, як згадують автори, це "підвищення ідейно-політичного і науково-методичного рівня викладання літератури", підпорою чого служитимуть — праці В. Леніна, Л. Брежнєва, при чому "уточнено періодизацію розвитку української радянської літератури в тісному зв'язку з російською та з усією історією нашого суспільства". Автори пояснюють, що "деякі нові підручники з української літератури [...] розкривають шляхи здійснення міжпредметних зв'язків української літератури з російською..." та що "вже цього року випробувався проект удосконаленої програми з української літератури для 4-10 класів у всіх школах республіки". У статті уточнюються ті "удосконалення" нового проекту розглядом годин праці учнів впродовж тижня, з зазначенням, що їхнє число знизилось від 41 до 35: "І все ж при цьому на вивчення української і російської літератур відводиться в 4-10 класах загальноосвітньої школи 1156 годин на рік. Кожна третя навчальна година у нас припадає на вивчення двох братніх літератур і мов. Це — 33 проценти всього навчального часу з 1 по 10 класи". Проте, навіть таку солідну частину учнівського життя в УРСР автори статті вважають за мало "досконале" для досягнення мети і повторюють "влучний вислів" П. Загребельного: "поєднувати глибокі наукові дослідження літератури з роботою в поточній критиці, з якнай-активнішим втручанням у літературний процес..."

■

Біля села Новоіванівка Криворізького району Дніпропетровської області вневдовзі розпочнеться буріння надглибоких свердловин для дослідження земної кори (*Правда України* від 18 жовтня ц. р.). Буріння біля Новоіванівки — це один з приблизно 20 проєктів дослідження земної кори, керований державним комітетом СРСР в справах науки і техніки. За повідомленням Міністерства геології УРСР уже розпочато підготовку до буріння свердловин глибиною до семи тисяч метрів, а дослідження земної кори триватимуть п'ять років. Науковці користуватимуться в бурінні на Криворіжжі шахтами видобутку руди, найглибші з яких уже сягають понад тисячу метрів.

■

Археологи АН УРСР знайшли дев'ять поховальних масок людей, які жили на території України в 18-17 ст. до Хр. (*Робітничка газета* від 29 жовтня ц. р.). Учасники експедиції знайшли маски в чотирьох курганах, які містили 11 катакомбних поховань недалеко села Заможне Запорізької області. Подібні маски воїнів бронзового віку було знайдено вже раніше, але, як подає газета, в пошкодженому стані. Нові знаходи, це вироби "з спеціальної глиняної маси, схожої за властивостями з ще не відомим у той час гіпсом". "Про існування таких масок було відомо й раніше з стародавніх письмових джерел індійців і персів".

■

Нещодавно за редакцією А. В. Кудрицького в видавництві "Української радянської енциклопедії" побачив світ енциклопедичний довідник *Київ (Літературна Україна* від 4 вересня ц. р.). Книга — перша такого роду в республіці — містить понад 2500 статей, 480 ілюстрацій (серед них 155 кольорових), має 735 сторінок. Як подається про довідник, "книга дуже зручна в користуванні: зміст основної частини її — статей-довідок — доповнюють вступний нарис, в якому викладено загальні відомості про історію, природу, економіку, культуру Києва, хронологічна таблиця основних подій в історії міста..."

■

П. Фешенко, начальник держінспекції у справах охорони і раціонального використання лісів та рослинних ресурсів УРСР повідомив у статті "За чистоту зелених легенів" про результати рейду-перевірки "Зелена зона" відповідними чинниками державних установ (*Молодь України* від 5 листопада ц. р.). Як відмічує газета, виявлено "недоліки, проблеми, пов'язані з організацією баз відпочинку в зелених зонах". Фешенко пояснює, що зростання міст привело з собою значний зріст різноманітних форм відпочинку на лоні природи, та що "територія республіки поки що використовується для цього безсистемно". Потрібно, на його думку, провести дослідження серед населення для того, "щоб із залученням відповідних міністерств та відомств розробити цільову програму «Генеральна схема рекреаційного використання території УРСР»".

■

Журнал *Вітчизна*, ч. 11 за 1981 рік вмістив статтю В. Моренця "Василь Симоненко: філософія почуття". Моренець розглянув творчість Симоненка, "найповніше, як на сьогодні, видання його творів «Лебеді материнства» (Київ, «Молодь», 1981)".

Юрій Маївський

3 життя українців у світі

В Українському науково-дослідному інституті при Гарвардському університеті (УНІГУ) розпочали збирати і впорядковувати документацію до історії штучно викликаного владою голоду на Україні в 1930-их роках. 15 жовтня ц. р. Казуо Накай, співробітник інституту (студент Токійського у-ту), прочитав на семінарі в інституті працю "Голод степової України в 1921-22 роках", що невдовзі друкуватиметься в англомовному кварталнику УНІГУ. Над історією голоду 1930-их років уже розпочала працю група співробітників інституту, в наслідку якої має з'явитися 1983 року документальна книга про голод праці Р. Конквеста, відомого знавця радянської системи і автора низки книг про СРСР.

У п'яту річницю створення Української гельсінкської групи президія Секретаріату Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) надрукувала звернення, в якому, між іншим, сказано: "Відзначаючи 5-і роковини від заснування Української Гельсінкської Групи, пересилаємо наші ширі привітання всім членам групи, ув'язненим і на засланні, та шлемо підтвердження нашої постанови вести безперервно й наполегливо активну акцію серед народів вільного світу не лише за звільнення українських політв'язнів, але також і за свободу й державну незалежність поневоленому українському народові та за ліквідацію [...] колоніалізму й імперіялізму". Президія СКВУ в своїй заяві закликає українську спільноту "довести ділами, що труди і жертви членів цієї групи знаходять у нас всесторонню піддержку..."

Члени Батьківського комітету сприяння українській мові в Манітобі (провінція Канади) опублікували 6 листопада ц. р. звіт про заходи і працю, завдяки яким зреалізовано англо-українську двомовну програму навчання в публічних школах. Як відомо, навчання неанглійськими мовами, у тому числі й українською, що провадилося перед тим у школах провінції Західньої Канади, було знесене під час Першої світової війни. Щойно 1974 року розпочалося двомовне (українсько-англійське) навчання в школах провінції Алберта заходами зацікавлених і членів Об'єднання українських канадських підприємців і професіоналістів. У Манітобі навчання школярів у англійській і українській мовах розпочато 1979 року і, згідно зі звітом Батьківського комітету, на цей час в школах провінції працює 28 клас у шістьох шкільних округах та в одній католицькій школі, в яких на цьому третьому році двомовної програми вчать 540 дітей. "Українській мові припадає 50% шкільного дня, — говориться у звіті. — Крім української мови і граматики, навчання

історії, мистецтва, фізкультури і музики відбуваються українською мовою. Інші предмети, такі як природознавство, англійська мова і граматика та арифметика, подаються в англійській мові. Зміст предметів, які викладаються українською мовою є той самий, як в одномовних англійських класах. Усі учні, незалежно від етнічного походження і знання української мови, мають можливість записуватися в двомовну програму”.

Пастор Георгій Вінс виголосив доповідь 21 листопада ц. р. про переслідування вірних у Радянському Союзі. Вінса, голову неофіційної Баптистської церкви в СРСР, якого влада виміняла 28 квітня 1979 року разом з чотирьома іншими членами правозахисного руху за двох радянських шпигунів, запросили на доповідь українські студенти Детройту (США) і Віндзору (Канада), що скінчили студії, та члени Української православної церкви Св. Марії в Савтфілді (штат Мішіген). Пастор Вінс заявив, що акції в оборону переслідуваних в СРСР дають ефективні наслідки і мають вплив на покращання умов життя репресованих, пояснивши, що “усі ми були б уже на іншому світі, коли б не велися акції протесту на Заході”. Вінс розповів про саморобні заходи вірних в СРСР забезпечитися друкованим релігійним матеріалом, показав вивезені з СРСР фотознімки вірних під час релігійних відправ. На його думку, в Радянському Союзі тепер є 2 тисячі церков з 100 тисячами вірних неофіційної Баптистської церкви.

6 листопада ц. р. в Торонто (Канада) створився Комітет оборони ув'язнених членів Української гельсінкської групи заходами членів місцевого відділу Об'єднання українських письменників “Слово”. Комітет запросив до співпраці представників українських установ з метою збору фондів на допомогу ув'язненим та членам їхніх родин та проведення кампанії для збору підписів під петицією з вимогою звільнення членів групи з тюрем, психушок та з таборів примусової праці. Комітет оборони ув'язнених членів групи вирішив зорганізувати в одній з залей при Торонтському університеті концерт “Голоси ув'язнених з України” 11 грудня, під час якого в фойє залі проходить виставка книжок про рух опору. Чистий дохід з концерту комітет призначає на допомогу ув'язненим членам групи та їхнім родинам.

Події в Польщі останнім часом і пов'язаний з ними виїзд великого числа громадян країни до Австрії, де багато осіб — а між ними й українці — попросило політичного притулку, стало приводом для створення 20 листопада ц. р. при американській Організації оборони Лемківщини

Референтури опіки над новими українськими емігрантами. Новостворена служба, згідно з оприлюдненим пресовим бюлетенем, поставила "розбудити зацікавлення серед української громади найновішими емігрантами [...], організувати інформаційну, моральну і матеріальну допомогу всім тим, які в той чи інший спосіб опиняться в країнах вільного світу". У своїй харитативній праці працівники служби рішили тісно співпрацювати зі Світовим Конгресом Вільних Українців, Українським Конгресовим Комітетом Америки і, передусім, як говориться в бюлетені, "з ЗУАДК і всіма церковними і громадськими товариствами і організаціями, які виявляють добру волю і зацікавлення цією проблемою".

У свою чергу, уряд Канади вдався до заходів, які полегшують еміграцію до Канади полякам, українцям, а ті, що вже в Канаді на відвідинах, матимуть змогу залишитися на сталий побут. Еміграцією українців з Польщі займається Канадсько-українська еміграційна служба, до якої звертаються українці країни з бажанням допомогти новим емігрантам з Польщі.

У зв'язку з господарською кризою в Польщі співробітники Українського науково-дослідного інституту при Гарвардському університеті звернулися з закликом до українців на еміграції в жовтні ц. р. організувати кампанію матеріальної допомоги українцям у Польщі. У заклику, спрямованому до релігійних, допомогових, кооперативних, жіночих і ін. організацій і до окремих українців у США, пояснюється, що українці в Польщі, нарівні з іншими співгромадянами країни, відчувають гострий брак звичайних предметів щоденного ужитку.

3 нагоди 140-річчя народження Миколи Лисенка (1842-1912) відбувся пам'ятний концерт творів композитора за участю А. Добрянського, Е. Іванка, Т. Гринькова. Концерт увійшов у програму 17 Крайового з'їзду делегатів у США Братства колишніх воєнків 1 Української дивізії УНА, що мав місце на оселі Українського братського союзу "Верховина" в Глен Спей (штат Нью-Йорк) 5-6 вересня ц. р.

Українці, мешканці північнозахідної Німеччини, на своєму щорічному з'їзді у Гільдесгаймі 5-6 вересня прослухали в ході програми зустрічі доповіді про історію переслідування вірних в Україні, Литві, Туреччині. Про переслідування вірних доповідали представники Української Католицької, Української Православної, Литовської Католицької та Сирійської Православної Церков.

Ю. М.

3 міжнародної хроніки

Про стан правозахисного руху в СРСР інформують читача такі друковані на Заході брошури. Публікація англійською мовою *Catholics in Soviet-Occupied Lithuania* (Католики в окупованій радянською владою Литви; в-во "Franciscan Fathers Press", Бруклін, США, 120 стор.) подає коротку історію Литви і документи переслідування вірних владою країни. Брошуру про Литву випустила в світ організація "*Aid to the Church in Need*" (Допомога церкві в потребі). В книжечці міститься матеріал, вперше надрукований в французькому журналі *Chrétiens de l'est*, ч. 27, 1980. Випуск *L'est europeen* (Париж, ч. 178 за липень/серпень ц. р.) містить між іншими такі документи самвидаву в перекладі французькою мовою: звернення політичних в'язнів до ООН з вимогою надати незалежність Україні, порушення прав людини в Литві, протест політичних в'язнів проти умов життя. Швейцарське видавництво "*Kuratorium Geistige Freiheit*" включило в брошуру *Samisdat. Stimmen aus dem "anderen Rußland"* (Самвидав. Голоси з "іншої Росії"; ч.15, 1981) німецькою мовою самвидавні матеріали В. Стуса, Д. Шумука, Є. Грицяка, витяги з литовських самвидавних публікацій, два звернення з Москви, в яких висловлено підтримку членам польської вільної профспілки "Солідарність". Це саме швейцарське видавництво випустило в світ німецькою мовою своє версене число за ц. р. *Biographia Samisdata*, в якому зібрано біографічні дані ув'язнених членів руху опору в СРСР В. Стуса, В. Пяткуса, М. Руденка, Л. Лук'яненка, М. Ніклюса, о. Г. Якуніна.

Жовтневий випуск 1981 року *AFL-CIO Free Trade Union News*, органу профспілки AFL-CIO (США), надрукував заклик з вимогою негайного звільнення Володимира Клебанова, інформуючи читачів про акцію збирання підписів в оборону Клебанова, ув'язненого засновника першої в СРСР вільної профспілки. Петицію оборони пустили в хід члени паризького Міжнародного комітету проти репресій, які до цього часу зібрали чимало підписів членів різних шахтарських профспілок і державних діячів Європи. Текст петиції закінчується словами: "Ми не можемо толерувати те, що Клебанова піддають найстрашнішим тортурам за бажання ствердити і впровадити в життя незаперечне право робітників на створення власних організацій, незалежних від уряду, партій і церков. *Ми вимагаємо від влади СРСР негайного звільнення Володимира Клебанова!*"

Газета *Ekspressen* (Стокгольм, від 5 жовтня ц. р.) у статті "Забута Україна" принесла повідомлення шведського ПЕН-Клубу про вечір

солідарності з ув'язненими українськими поетами. В статті відмічено, що "в тюрмах перебувають найкращі поети, письменники українського народу". Для ілюстрації вміщено короткі біографічні дані про В. Стуса, І. Калинця, Ірину Стасів-Калинець, А. Лупиноса, М. Руденка, З. Красівського.

Норвезька газета *Arbeiderbladet* (Осло, від 14 жовтня ц. р.) надрукувала огляд руху опору в Естонії Т. Феровіка, не зважаючи на заперечення, "Хоч представники влади заперечують, опір русифікації в Естонії продовжується". Автор підготував статтю після коротких відвідин Талліна, де представник місцевої влади старався переконати його в тому, що в країні немає ніякого опору, що, як нотує автор, "естонські селяни випередили міське населення в секторі заробітку, що є нетипічним явищем для решти Радянського Союзу". Дописувач відмітив зміну в складі населення республіки, де в 1959 році естонці становили 74,6%, а росіяни — 20,1% населення. "Згідно з офіційними радянськими даними, 64,8% населення Естонії [тепер] становлять естонці, але число росіян, — переповідає автор, — сягає майже 27%". Проте, його переконували, що в країні не застосовується політика русифікації. Як контраргумент, Феровік навів адресований владі лист із критикою проявів русифікації, підписаний 40 естонськими науковцями і діячами культури, в якому картається обмеження владою естонської мови в адміністрації, науці і щоденному житті. "На додаток, вони звернули увагу на проблему поставання книжок з питань естонської культури і на заходи, що були вжиті для припинення дослідів у галузі культури". Крім того, автор згадує про арешти трьох членів руху опору в Естонії, разом з їхніми біографічними даними. Ю. Кук, один з них, помер під час голодівки на знак протесту проти свого вироку. Його присудили до двох років позбавлення волі, звинувативши в тому, що він піддав критиці існуючий в Радянському Союзі лад.

Дж. Кріпалані в статті "Росія та Пакистан" (*Hindustan Times*, Нью-Делі, від 18 жовтня ц. р.) ознайомив читачів, між іншим, з політикою експансіонізму, що практикується владою СРСР, та навів на прикладах її продовження ще з царських часів Російської імперії. На відміну до заокеанської колонізації земель такими потугами, як Об'єднане Королівство, Франція чи інші західноєвропейські держави, на Росію і її імперіялістичні методи завоювань не зверталосся уваги тому, що вона була, в очах сучасників, недорозвиненою країною. Автор наводить Петра I, який "відібрав у козаків їхню самостійність і просто включив Східну Україну в свою імперію, кордони якої розширилися безупинно. [...] Коли в той час росіяни захоплювали якусь сусідню малу

територію, вони, як і тепер, це виправдовували konieczністю встановлення безпечних кордонів для своєї країни". Він наводить інші приклади, вже за радянської влади, з історії насильного прилучення до СРСР країн шляхом "прохання подати допомогу" утвореними радянською владою "місцевими урядами" або втручанням на територію сусідніх країн радянським військом. Найновіший прояв "ненажерливого російського апетиту на додаткові території стала окупація Афганістану під виглядом оборони малої сусідньої країни від імперіялістичних махінацій США..."

■

Чарлз Аллен провів інтерв'ю з Владіміром Борисовим, одним з засновників організації "Свободное межпрофессиональное объединение трудящихся" — СМОТ (Вільне міжпроф. об'єднання трудящих), яка в СРСР об'єднує різні неурядові профспілки (*The New Leader*, США, від 21 вересня ц. р.). Борисов, якого влада СРСР видворила на Захід у червні ц. р. через його профспілкову працю, дав інтерв'ю Алленові для Радіо "Свобода", в якому порушив характеристику праці членів СМОТу, розповів про її організаційну структуру, говорив про діапазон поглядів її членів, підтримав працю вільної польської профспілки "Солідарність", згадав про зв'язки членів СМОТу з інтелігенцією в Радянському Союзі. Борисов подав свої особисті погляди на брак свободи слова в СРСР, пояснив свої політичні погляди, розповів про те, чим в СРСР прості робітники цікавляться, що читають, що їх турбує. Він сказав, що робітник в Союзі знає про силу американських профспілок. Далі Борисов схарактеризував робітника в СРСР як такого, що є під сильним впливом радянської пропаганди, в результаті чого він реагує на події в Східній Європі з позиції ніби якогось "домовласника": "Ми їх годуємо, ми ж їх визволили. А тепер дивись, що вони роблять з нашим добром".

■

У третьому з 1981 року числі журналу *Soviet Jewish Affairs*, що виходить тричі на рік у Лондоні заходами Інституту єврейських проблем, що є однією з організацій Світового Єврейського Конгресу, опубліковано статтю Ізраїля Клейнера "Сучасний український національний рух в СРСР та єврейське питання". У статті об'єктивно й докладно висвітлено виступи українських дисидентів з єврейського питання (І. Дзюба, С. Караванський, Є. Сверстюк, *Український вісник*). Автор статті констатує, що прихильна до єврейського народу позиція є для українського національного руху традиційною, і зазначає, що ставлення сучасного українського національного руху до єврейського питання є безумовно позитивним як з погляду єврейських інтересів, так і з погляду інтересів демократії та гуманізму взагалі.

Ю. М.

■

30 жовтня ц. р. відбулася пресова конференція в Нью-Йорку, скликана Американською психіатричною асоціацією (АПА), на тему зловживання психіатрією в Радянському Союзі.

З промовою, яка була скерована проти психіатричного переслідування, виступив Гаролд Вісотський, голова Міжнародного комітету проти зловживання психіатрією та психіатрів. Вісотський сказав, що АПА буде просити Світову Психіатричну Асоціацію докласти ще більших зусиль в своїх намаганнях примусити Радянський Союз припинити ці зловживання. Якщо Радянський Союз не погодиться на ці вимоги, СПА вживе заходів, щоб виключити Радянський Союз зі Світової Асоціації.

Колишня жертва психіатричного лікування в СРСР Віктор Боровський прочитав англійською мовою коротку заяву, яку написав генерал Петро Григоренко, з протестом проти ув'язнення політичних інакодумців в радянських психушках. У своїй заяві Григоренко згадав про свої власні ув'язнення, і перелічив жертв психіатричного терору, між ними і українців: Анатолія Лупиноса, Йосипа Терелю та Володимира Клебанова.

Під час дискусії, яка відбулася після виголошення промов, Вісотський також зробив зауваження, що, хоч переживання генерала Григоренка в Радянському Союзі почалися ще 20 років тому, західний світ ще досі дискутує, як можна боротися зі зловживанням психіатрії в Радянському Союзі.

Наталія Павленко

■

6 жовтня 1981 року в Єрусалимі, в Музеї героїзму та катастрофи європейського єврейства Яд ва-шем, відбулися жалобні урочистості у зв'язку з 40 роковинами загибелі київських євреїв у Бабиному Яру. Науковий співробітник музею Хая Ліфшиць, яка виступила з доповіддю, зазначила, що не можна покладати провини за знищення євреїв України на український народ. Вона навела приклад київського священика Глаголіва, який рятував євреїв під час Другої світової війни. У той таки день в Ізраїлі було закладено парк пам'яті Бабиного Яру, в якому має бути посаджене дерево на честь кожного єврея, що загинув в Яру.

Слід зазначити, що виступ Хаї Ліфшиць під час жалобних урочистостей за змістом принципово відрізнявся від публічних виступів старшого наукового співробітника того ж музею Ш. Спектора, який виступає в пресі із злісними нападами на українство, часто повторюючи тези комуністичної пропаганди.

І. К.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ЗАУВАГИ ДО СТАТТІ М. ПРОКОПА

Вельмишановна редакціє!

У статті Мирослава Прокопа "У сорокові роковини проти-німецької боротьби (*Сучасність*, ч. 10, 1981) я помітив деякі прогалини, які я хотів би уточнити, або доповнити.

1. На стор. 54 Прокоп пише: "У грудні 1941 року німці розгромили групу діячів ОУН під проводом Андрія Мельника в Києві..."

З того речення можна зробити висновок, що це був перший значний удар по тій групі і її членах, що діяли на Наддніпрянщині в часи Другої світової війни. В дійсності, це не було так. Перший важкий удар прийшов під кінець листопада 1941 року після масового відзначення трагедії Базару. На полях, де більшовики розстріляли 359 полонених вояків Армії УНР, заходами Обласної ексекутиви ОУН-Житомир, зібралися кілька тисяч людей, для яких відправлено панахиду над розстріляними, а після того відбулася маніфестація з відповідною програмою. Німці заздалегідь дізналися про цей виступ і кинули туди кілька відділів польової жандармерії, але командування тих відділів не наважилося втрутитися з огляду на величезне число учасників маніфестації.

Зате Гестапо й польова жандармерія розпочали арешти в Коростені, Житомирі та поблизьких місцевостях ще цього самого вечора. Після звезення заарештованих до Житомира й проведення короткого слідства кілька десятків заарештованих розстріляно.

У грудні 1941 року Олену Телігу та її чоловіка Михайла не заарештували. Вони були заарештовані й розстріляні в Бабиному Ярі шойно в лютому наступного року. Згідно з тодішніми інформаціями слідства проти них не ведено, а коротко після арешту вбито.

2. "... в результаті розколу ОУН друга її фракція у проголошенні самостійности участі не брала і навіть поставилася негативно до цього акта" — пише Прокоп на стор. 59.

У дійсності було інакше. Кілька днів після проголошення відновлення української державности у Львові 30 червня 1941 року Оперативне керівництво ОУНм, на чолі якого стояв я, відбуло в Львові у своїй тодішній штаб-квартирі на вул. Академічній 11 нараду й вирішило вислати делегацію до голови покликаного на зборах у "Просвіті" Державного правління Ярослава Стецька зі заявою: "Проголошене відновлення української державности ми визнаємо. Так само уряд, якщо він виконуватиме свої функції. Свою діяльність, як Організація, будемо продовжувати згідно зі своїми напрямними та обов'язуючими законами в нашій відновленій державі".

Делегація складалася з трьох осіб: Іван Рогач, Онуфрій Максимів,

Теофіл Бак-Бойчук. Делегацію очолював Іван Рогач. Вона виконала своє завдання, зустрілася з головою Правління Я. Стецьком, а після формального зложення заяви, яку Стецько прийняв до відома, відбулася ще коротка розмова. Під кінець Стецько запросив голову делегації Івана Рогача відвідати його наступного дня. Рогач порозумівся зі мною, і ми обговорили рамки його дальших розмов. Наступного дня Рогач пішов до будинку "Дністра", де працював Стецько. Вони провели коротку зустріч, на якій Стецько запропонував Рогачеві зайняти пост міністра інформації і пропаганди в його правлінні. Прийнявши цю пропозицію до відома, Рогач заявив, що він дасть відповідь після консультації і рішення свого проводу.

Отримавши інформацію від Рогача, я телефонічно скотактувався з головою ПУН полковником А. Мельником, який тоді був у Берліні.

Вислухавши докладну реляцію і відповідь на додаткові запити, полковник а) схвалив наше рішення зложити заяву Я. Стецькові — голові Правління, висловив своє погодження з її змістом і передав нам подяку за ту ініціативу; б) в справі прийняття Рогачем посту міністра в кабінеті Стецька запропонував зачекати кілька днів, бо він мусить порадитися з деякими людьми.

До арешту Стецька німцями Рогач і далі контактувався з ним, а я мав ділові зв'язки з іншими людьми того середовища. На одній з таких зустрічей Іван Климов, тодішній Крайовий провідник ОУНб, пред'явив мені ще далекосяжніші пропозиції. З огляду на їхню далекосяглість, я провірив їхню офіційність у інших людей того середовища, що potwierджено. Тоді я додатково передав їх полковникові Мельникові. День чи два пізніше Стецька заарештовано. Коротко після цього я, згідно з пляном, відбув на Схід і про дальший розвиток подій у Львові, Кракові та інших західних містах джерельних інформацій подати не можу, якщо йдеться про найближчих кілька місяців. Саме в той час розгорівся конфлікт між обома групами.

3. Псевдонім Сонар (стор. 63) належало Івахову з Бережанщини, членові Військового реферату ОУН.

4. На стор. 66 Прокоп пише про соціально-економічну програму: "... сказане [на I Конгресі ОУН у Відні 1929 року і II Великому зборі в Кракові у квітні 1941 року] ставило ОУН у спектрі політичних партій Заходу — наліво від центру..." Однак, він забуває згадати, що ОУН послідовно й безкомпромісно висувала вимогу глибокої аграрної реформи, в основі якої був принцип "земля селянам, працюючим на ній, без викупу", а коли йдеться про цілість господарства, то ОУН заступала принцип "мішаної господарської системи", яка сьогодні є така популярна, тобто паралельне функціонування приватної господарської власності і підприємств кооперативної, міської, державної власності.

5. Прокоп тільки побіжно говорить про УГВР, не зупиняючись на її генезі і організаційному періоді. Порушую це тільки, щоб згадати, що серед ініціаторів і організаторів УГВР були поділені думки про при-

тягнення ОУНм до цієї ініціативи. Я говорив про справи, зв'язані з утворенням УГВР з Романом Шухевичем (Гарасом Чупринкою), Зеноном Пеленським і Миколою Лебедем. Від них я довідався про поділені думки в цій справі. З трьох вищезгаданих Зенон Пеленський гаряче заступався за те, щоб конче притягнути ОУНм. Про становище двох інших, поданих вище, я нічого в той час не дізнався від них; перемогла більшість, яка була проти.

Ярослав Гайвас

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1981 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНДІЄВСЬКА Емма: Поезії (12).
БАРКА Василь: Поклик (Осінь). — Зима (Її тюремність і пташиний час) (2).
ВОВК Віра: Із збірки «Мандаля» (1).
ЗУЄВСЬКИЙ Олег: Парафрази (6).
КАРАВАНСЬКИЙ Святослав: Війна слівес або Кожен Івась має свій лас (2).
КОЛОМИЄЦЬ Юрій: Метаморфоза (3-4); Короткі вірші (10).
ПОЕЗІЇ З-ЗА ГРАТ: Олесь Бердник, Микола Горбаль. Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Микола Руденко, Ірина Сенік, Іван Сокульський, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл (11).
САПЕЛЯК Степан: Мовчу до себе (1).
СВІТЛИЧНИЙ Іван: Я — дисидент. Дев'ять сонетів (5).
СМОТРИЧ Олександр: Кільканадцять мініятур (5).
СТУС Василь: Із збірки «Палімпсести» (2, 7-8).
ТАРНАВСЬКИЙ Юрій: Врослі вірші (9).
ФІШБЕЙН Мойсей: Поезії і вісім віршів не для дорослих (3-4).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- МІЛОШ Чеслав: Дві поезії. Переклав *Ігор Качуровський* (3-4).
МОСС Стенлі: Із збірки «Чашка Адама». Переклав *Богдан Бойчук* (7-8).
НОВІ ГОЛОСИ БРАЗИЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: Марія Тереса дос Сантос Арантес, Торквато Гонсалвес. Переклала *Віра Вовк* (3-4).
ПЕРЛИНИ КАТАЛАНСЬКОЇ ЛІРИКИ: Джозеп Карнер, Джоан Альковер, Томаc Агільб, Апеллес Местерс. Переклав *Ігор Качуровський* (10).
ПОМЕРАНЦЕВ Ігор: Від автора. Переклали *Іван Світличний* і *Мойсей Фішбейн* (6).

ПРОЗА

- АНДІЄВСЬКА Емма: Відчитування майбутнього (2); Роман про людське призначення. Уривок (9).
ДУБЕНЧУК Охрім: Рефлекси одіяння (3-4).
ПАЛІЙ Ліда: Моя зачаклована Анадола (11).
СМОЛІЙ Іван: У вовчому лігві (1).
ФЕДОРЕНКО Валентина: Хуторяни (3-4).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

- МИЛОСЛАВСЬКИЙ Юрій: Доміно. Переклав *Мойсей Фішбейн* (5).
НОВІ ГОЛОСИ БРАЗІЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: Августо Сезар Пронса, Лея Муніз Діз де Абрев. Переклала *Віра Вовк* (3-4).
ШАЛАМОВ Варлам: Двоє колимських оповідань: Рябокін; Тітка Поля. Переклав *Ігор Качуровський* (2).
ЮР'ЄВ М.: Заводські хроніки. Переклав *Мойсей Фішбейн* (10).
ЮРСЕНАР Маргеріт: Фуггери з Кельну. Переклала *Марта Калитовська* (1).

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- БАРКА Василь: Синтакса кольорів (3-4).
БЛІНКОВА Міра: Національна за формою, соціалістична за змістом... (6).
БОЙКО Юрій: «Фавст» Гете в перекладі Миколи Лукаша (6).
ВАЙНТРАВБ Віктор: Чеслав Мілош (3-4).
ВЕРЕТЕНЧЕНКО Олекса: Майстер співучої палітри Михайло Дмитренко (3-4).
ГОРБАЧ Анна-Гая: У річницю смерти Григора Тютюнника (6).
ГУСАР СТРУК Данило: Як читати поезії Емми Андіївської (12).
КАЛИТОВСЬКА Марта: Чорна магія. Магічний талант Маргеріт Юрсенар (1).
КАПІТАЙКІН Едуард: Олександр Архипенко в Тель-Авіві (10).
КЛЕЙНЕР Ізраїль: Львівські етюдї (2).
КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: Ляоня Кисельов, український поет (3-4); Восьмий зїзд письменників України (7-8); Роман як жанр (11).
ЛІТЕРАТУРНІ НАГОРОДИ ФУНДАЦІЇ ОМЕЛЯНА І ТЕТЯНИ АНТОНОВИЧІВ (7-8).
МОРОЗ Валентин: Зелене дерево Антонича (2).
ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИНА Аркадія: Ретроспективна виставка Сонї Дельоне (3-4).
ОРЛОВСЬКА Дзвінка: Постмодернізм: спроба окреслити неокреслене (11).
ПЕВНИЙ Богдан: Крізь модерний калейдоскоп (9).
РОЗМОВА З МИХАЙЛОМ ДЗИНДРОЮ (7-8).
РУБЧАК Богдан: Меандрами Віри Вовк (1).
СВІТЛИЧНА Надія: З приводу спогадів М. Хейфеца про В. Стуса (7-8).
СМОЛІЙ Іван: З щитом і без щита (10).
ТАРНАВСЬКА Марта: Англомовна літературна україніка (12).
ХЕЙФЕЦ Михайло: «В українській поезії тепер більшого нема..» Переклав *Мойсей Фішбейн* (7-8).
ШЕВЕЛЬОВ Юрій: З нагоди виставки картин Василя Курилика в Вінніпезі (1).
Ю. Ш.: Про церкви Радослава Жука (1).

ТЕАТР І МУЗИКА

- БАРВІНСЬКИЙ Василь: Беля Барток у Львові (3-4).
ВИТВИЦЬКИЙ Василь: Дмитро Миколайович Ревуцький (1881-1941-1981) (3-4); Цінне музичне видання (5).
ГІРНЯК Йосип: Театр-студія імени Івана Франка (5).
КАПІТАЙКІН Едуард: Лесь Курбас і Соломон Міхоелс (3-4).
ПАВЛОВСЬКИЙ Вадим: Із спогадів про Дмитра Ревуцького (3-4).
РЕВУЦЬКИЙ Валеріян: Рей Майкл: риси до профілю (2); Унікальний талант (до сотої річниці з дня народження Катерини Рубчакової (7-8); Що не сказав міністер культури (12).
САВИЦЬКИЙ Роман: «Російські» коляди й композитори (12).
СОРОКЕР Яків: Про Мусія Береговського (6); Українські мотиви в творчості Сергія Прокоф'єва (9).
У ТЕАТРАХ ДВОХ КОНТИНЕНТІВ. РОЗМОВА З ЙОНАСОМ ЮРАШАСОМ (1).
ФІЯЛА Юрій: Беля Барток: Творчий парадокс 20 століття (5); Нова музика: чи слід її боятися? (7-8).

У ПРИЙМАХ У ЧУЖИХ

- ВОЛОШИН Максиміліян: Північний Схід. Переклав *Мойсей Фішбейн* (1).
КАЧУРОВСЬКИЙ Ігор: Нашадок «кривавого бандуриста» (1).
КУШНІРЕНКО Микола: «Воспоминания» Степана Тимошенка та їх інтерпретація (3-4).
СОРОКЕР Яків: Про одного несправедливо забутого мистця-українця (2).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, НАУКА

- ДО П'ЯТИРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ
АЛЕКСЄЄВА Людмила: До п'ятиріччя Української гельсінкської групи (11).
БІЛІНСЬКИЙ Ярослав: Причини і наслідки заснування Української гельсінкської групи (11).
ГРИГОРЕНКО Петро: П'ять років громадянської мужности (11).
ДЕКЛЯРАЦІЯ ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ ПРО ПРАВО ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ ГЕЛЬСІНСЬКОГО ЗАКЛЮЧНОГО АКТА ТА ПРО НЕДОПУСТИМІСТЬ КАРНОГО Й АДМІНІСТРАТИВНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЗА УЧАСТЬ У ТАКОМУ КОНТРОЛІ (11).
ЗАЯВА М. СМОРОДСЬКОГО АМЕРИКАНСЬКІЙ КОМІСІЇ В СПРАВАХ БЕЗПЕКИ ТА СПІВПРАЦІ В ЄВРОПІ З НАГОДИ П'ЯТИРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ (11).

- РОЗМОВА З ВОЛОДИМИРОМ МАЛИНКОВИЧЕМ (11).
 СКЛАД ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНКСЬКОЇ ГРУПИ (11).
 КУНДЕРА Мілан: На що ставлять чехи (5).
 М. Д. Д.: Дальша дискусія про Солженіцина (3-4).
 М. Д. Д., РМт: Польські квадратури кола (2).
 МАТЕСАНС Хуан А.: Проблема національностей в Іспанії: Каталонія (1); Проблема національностей в Іспанії: баски (3-4).
 ПРИЦАК Омелян: За кулісами проголошення 1500-ліття Києва (9).
 ПРОКОП Мирослав: З перспективи сорокаріччя (7-8); У сорокові роковини протинімецької боротьби (10).
 ПРОЦЮК Степан: Голод 1933 року в радянській повісті (1); Золота доба української демографії (12).
 СУСЛЕНСЬКИЙ Яків: Люди і нелюди (2).
 ФРЕНКІН Михайло: Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі (3-4, 5).
 ШАНДОР Вікентій: Бенеш в екзилі і карпатські українці (2).
 ШАПОВАЛ Л.: Що станеться тоді? (7-8).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- ГВАТЬ Іван: Скільки українців у Чехо-Словаччині? (2).
 КАМІНСЬКИЙ Анатоль: Про смертну кару в СРСР (1); Сучасні міркування в сторіччя «Народної волі» (3-4, 5).
 КЕЛЯНОВСЬКИЙ Ян: Державний інтерес (7-8).
 КОМІТЕТ ВІЛЬНОГО СВІТУ: ЗАЯВА КОМІТЕТУ; ІНТЕРВ'Ю З МІДЖ ДЕКТЕР (5).
 МАЙСТРЕНКО Іван: Бюрократія і технократія, або про соціальну структуру СРСР (3-4).
 ПОЛЬСЬКА ОНОВА
 ДИСКУСІЯ ПРО УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬСЬКОМУ ТИЖНЕВИКУ (6).
 ЖУРНАЛ «СПОТКАНЯ» ПРО УКРАЇНСЬКУ ПРОБЛЕМУ (6).
 ЗВЕРНЕННЯ БІЛОРУСЬКОЇ МЕНШОСТИ В ПОЛЬЩІ (6).
 ІНТЕРВ'Ю ЗІ СТАНИСЛАВОМ БАРАНЬЧАКОМ (6).
 КАРАТНИЦЬКИЙ Адріян: Польська онова (6).
 ПОЛЬСЬКИЙ ОБ'ЄКТИВ (ФОТОРЕПОРТАЖ) (6).
 ПОСТУЛЯТИ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РЯШІВСЬКОГО ВОЄВІДСТВА (6).
 ПРОКОП Мирослав: Про польську онову та інше (6).
 РОЗМОВА З ПЙОТРОМ НАІМСЬКИМ (6).
 ПРО ОНОВУ В ПОЛЬЩІ (М. П.) (9).
 ПРОКОП Мирослав: Страйки в Польщі і українські висновки (2).

СПОГАДИ

- ГРИГОРЕНКО Петро: Спогади (2).
КУЗИК Микола: Після «визволення». Із спогадів зв'язкового ОУН (5).
ЛАВРІНЕНКО Юрій: Подорож у «Шевченків край» (12).
Л. К.: У сорокові роковини процесу 59-и (9, 10).

ЖИТТЯ В..

- ВЕРЕД Віталій: «Яке місто найгарніше в світі?» [Коломия] (11).
ГЛУЗМАН Лариса: Три родини [Київ] (5).
КАЛИТОВСЬКА Марта: Місто під іржавим листям осені — поглядом Аполлінера, сарказмом Шова [Париж] (3-4).
КАЧУРОВСЬКИЙ Василь: Виставка Юрія Соловія в Чикаго [Чикаго] (1).
ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИНА Аркадія: Скульптури Люїзи Невелсон [Нью-Йорк] (1).
СОКІЛ Василь: Здалека до близького [Харків] (2)
ФІШБЕЙН Мойсей: Повернення до Меридіана [Чернівці] (6).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- АЛЕКСЄЄВ Микола: Нотатки робітника (10).
ГЕЛЬ ІВАН ПРО УМОВИ УВ'ЯЗНЕННЯ (9).
ГОЛОС УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИКА (6).
ГОРБАЛЬ Микола: Лист з табору та інтерв'ю (5).
ДАВИДОВ Єгор: Зіновій Антонюк (Доля людини — епізод із життя сьогоднішнього ГУЛагу) (3-4).
ДО ПОДІЙ В ПОЛЬЩІ. ЗАЯВА ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УГВР (12).
ЗВЕРНЕННЯ ЄПИСКОПА ФЕОДОСІЯ ДО БРЕЖНЄВА (7-8).
ЛИТВИН Юрій: Останнє слово підсудного (1); Якщо нема Бога — все дозволено (Відкритий лист) (12).
УКРАЇНО, НАДІЄ НАША... (З литовського самвидаву) (2).

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- КУТІЄЛЬ І.: Юлій Марголін (До десятиріччя з часу смерти) (12).
МАГОЧИЙ Павло: Неправильне розуміння історії. Відповідь рецензентові (9).
МАРКУСЬ Василь: Репліка на «відповідь» П. Магочого (10).
САМОРОДНИЦЬКИЙ Петро: Парадокси Росії (5).
СИВІЦЬКИЙ Микола: Грабунок Київського Псалтиря (3-4).
ЦИМБАЛІСТИЙ Богдан: Фолкльор, музеї і національне відродження (3-4).
ШПОРЛЮК Роман: Польські рефлексії (3-4).
Ю. Ш.: Про причини гніву, слухні і неслухні (3-4).

ПОСМІШКА

- БАЮРСЬКИЙ Демондор: Чому українці нудять мене смертельно? (6);
Крик як специфічно українська форма усного спілкування (10).
ГВИНТ Геннадій: Парнас і діяспора (2).
ЛОМАЧКА Свирид: Розквіт і падіння Української Держави в Канаді (3-4).
ЧИЧКА Хведосій: Пародіярюм. (Гуморески, жарти, пародії) (7-8).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- АЛЧЕВСЬКИЙ Іван, Спогади, матеріали, листування. Вступна стаття, упорядкування і примітки Івана Лисенка та Кирила Милославського (Київ: "Музична Україна", 1980). — *Роман Савицький* (7-8).
BARKA Vassil, Le prince jaune. Traduit de l'ukrainien par Olga Jaworskyj. Preface de Piotr Rawicz. (Париж: "Gallimard," 1981). — *О. Ж.* (9).
БЕЛОЦЕРКОВСКИЙ Вадим, Свобода, власть и собственность (изд. Ахберг, 1977). — *Франтішек Сільницький* (3-4).
BORYS Jurij, The Sovietization of Ukraine 1917-1923: The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. Revised edition (Едмонтон: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980). — *Тарас Гунчак* (12).
БУРЯЧОК А. А., ГУРИН І. І., Словник українських рим (Київ: "Наукова думка", 1979). — *Яр Славутич* (2).
WYTWYCKY Bohdan, The Other Holocaust. Many Circles of Hell: A brief account of 9-10 million persons who died with the 6 million Jews under Nazi racism (Вашінгтон: A research project of "The Novak Report", 1980). — *Ярослав Білінський* (3-4).
ГІРНЯК Любомир, На стежках історичних подій; Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали (Нью-Йорк: Видавця не подано, 1979). — *Роман Ільницький* (1).
ГОРБЕНКО А. Г., Харківський театр імені Т. Г. Шевченка (Київ: "Мистецтво", 1979). — *Валеріян Ревуцький* (5).
КОНДУФОР Ю. Ю. (відпов. ред.), Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927. Збірник документів і матеріалів (Київ: "Наукова думка", 1979). — *Іван Гват* (3-4).
ЛАСЛО-КУЦЮК Магдаліна, Шукання форми. Нариси з української літератури ХХ століття (Букарешт: Критеріон, 1980). — *Лариса М. Л. Залеська Онишкевич* (10).
ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав, Твори, т. 2. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (Філяделфія: Східноєвропейський інститут імені В. К. Липинського, 1980). — *Іван К-ий* (3-4).
MAYER Mária, Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvesek, 1860-1910 (Будапешт: Akadémiai Kiadó, 1977). — *Осип Данко* (1).

- POTICHNYJ Peter J. (ed.), Poland and Ukraine. Past and Present (Едмонтон-Торонто: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980). — *Анна М. Ценцяла* (10).
- Постійна конференція українських студій 29-31 травня 1981. — *Богдан Струмінський* (6).
- РАШКОВИЧ Срджан Джорджов, Vidici (Београд), ч. 2, 1978. — *Антін В. Івахнюк* (3-4).
- RAKHMANNY Roman, In Defence of the Ukrainian Cause. Edited by Stephen D. Olynyk. Foreword by John Richmond (Норт Квінсі: The Christofer Publishing House, 1979). — *Роман Ільницький* (2).
- SCHOLMER Joseph, Arzt in Workuta, 2. Auflage (Штутгарт: DTV, 1981). — *А.-Г. Г.* (7-8).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- А.-Г. Г.*: З книжкового ярмарку в Франкфурті (1); З міжнародної хроніки (6); Міжнародний книжковий ярмарок у Франкфурті (12).
- ВАСИЛЬКО С.*: З міжнародної хроніки (6).
- ГВАТЬ Іван*: Зустріч польських та українських учених у Мюнхені (2).
- І. К.*: З міжнародної хроніки (6, 12).
- МАЇВСЬКИЙ Юрій*: На нашій не своїй землі (2); По сторінках радянської преси (6, 11, 12); З життя українців у світі (10).
- О. Ж.*: По сторінках радянської преси (11).
- ПАВЛЕНКО Наталя*: З міжнародної хроніки (12).
- СУСЛЕНСЬКИЙ Яків*: Закордонне бюро Комітету єврейсько-української співпраці (1).
- Ю. М.*: З міжнародної хроніки (2, 6, 10, 11, 12); З життя українців у світі (6, 11, 12).

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- ВИТВИЦЬКИЙ Василь*: Про польську онову (10).
- ГАЙВАС Ярослав*: Зауваги до статті М. Прокопа (12).
- ІЛЬНИЦЬКИЙ Роман*: Ще раз з приводу книжки П. Магочого (11).
- РЕВУЦЬКИЙ Валеріян*: Аліса Коонен (2).
- СОЛОВІЙ Юрій*: «Тисяча голів» та інше (5).

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

ФЕДИК Ярослав (7-8).

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ: (1, 9).
РЕДАКЦІЙНЕ: (5).

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Емма Андіївська*: Поезії.
- 8 *Данило Гусар Струк*: Як читати поезії Емми Андіївської.
- 16 *Марта Тарнавська*: Англомовна літературна україніка.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 34 *Роман Савицький*: «Російські» коляди й композитори.
- 37 *Валеріян Ревуцький*: Що не сказав міністер культури.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 41 *Степан Процюк*: Золота доба української демографії.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 60 *І. Кутісль*: Юлій Марголін (До десятиріччя з часу смерті).

СПОГАДИ

- 72 *Юрій Лавріненко*: Подорож у «Шевченків край».

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 92 До подій в Польщі. Заява Закордонного представництва УГВР.
- 93 *Юрій Литвин*: Якщо нема Бога — все дозволено (Відкритий лист).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 100 *Тарас Гунчак*: Про національну політику Москви в Україні.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 104 *Анна-Галя Горбач*: Міжнародний книжковий ярмарок у Франкфурті.
- 108 *Юрій Маївський*: По сторінках радянської преси.
- 111 *Ю. М.*: З життя українців у світі.
- 114 *Ю. М., Наталя Павленко, І. К.*: З міжнародної хроніки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 118 *Ярослав Гайвас*: Зауваги до статті М. Прокопа.
- 121 Зміст журналу «Сучасність» за 1981 рік.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows .
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1981 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200 — шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швейцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5*

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457*

Postscheckkonto *PSchA München
Kto Nr. 22278-809*

НОВІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Олекса Ізарський ЛІТО НАД ОЗЕРОМ

Мюнхен, 1981, 331 стор. Обкладинка Лариси Лавріненко.

У своєму новому романі автор веде розповідь про події, які не одному читачеві нагадають чимало з особисто пережитого. Канва розповіді — це переживання тієї частини українського народу, яку вир Другої світової війни змусив покинути рідні землі. Автор описує рік життя українського втікача в маленькому баварському містечку над озером наприкінці війни і в перші місяці її закінчення. Там він зустрічається з представниками німецьких та українських культурних середовищ. Під кінець роману, на початку 1946 року, герой переїжджає до Мюнхену.

Олекса Ізарський ще відомий читачеві такими творами як «Полтава», «Київ», «Саксонська ніч», «Чудо в Мисловицях», «Віктор і Ляля» та ін.

Ціна: 10 ам. дол.

Іван Смолій НЕСПОКІЙНА ОСІНЬ

Мюнхен, 1981, 378 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

У романі автор подає широку панораму подій тривожної осені 1943 року, коли з Сходу котилася Червона армія, форсуючи вже Дніпро, приневолюючи Німецьку армію до відступу і дефензиви, а на Волині і в Галичині формувалися всечисельніші відділи УПА. «Неспокійна осінь» віддзеркалює в яких складних обставинах жив тоді український народ, як діяло українське підпілля і перед якими важкими рішеннями стояло воно. Все це показано не в публіцистичних формулюваннях, але в повних деталях побутових картинах, що зображують живих людей, які діють, шукають, змагаються, ризикують життям і в обставинах воєнного лихоліття пробують теж схопити промінчик особистого щастя.

Ціна: 13 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасності» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.,
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA